
Boekbesprekingen

Bijbelwetenschappen

John H. Walton, *Old Testament Theology for Christians: From Ancient Context to Enduring Belief* (Downers Grove: IVP Academic, 2017) 302 p., \$ 31.50 (ISBN 978083085192).

Typerend voor de publicaties van John H. Walton, hoogleraar Oude Testament aan Wheaton College, is dat het uitgangspunt wordt genomen in de cognitieve omgeving van de oudtestamentische schrijvers. In dat kader vraag Walton niet alleen aandacht voor wat het Oude Testament van zijn culturele omgeving scheidt maar ook wat het aan zijn culturele omgeving verbindt. Deze aanpak kenmerkt ook *Old Testament Theology for Christians*. De titel maakt al duidelijk dat de auteur in deze publicatie aandacht vraagt voor de theologische betekenis van het Oude Testament. De volgende thema's komen aan de orde: JHWH en de goden, kosmos en mensheid, verbond en koninkrijk, tempel en Tora, zonde en kwaad en zaligheid en leven na dit leven.

Walton brengt naar voren dat JHWH geen relatie heeft met de goden van andere volkeren. Dat heeft alles te maken met het feit dat alleen Hij het voorwerp van verering en aanbidding mag zijn. Het Oude Testament spreekt vooral over Gods relatie met Israël en in het kader daarvan ook over zijn relatie met de engelen of zonen van God. Kenmerkend voor JHWH is dat Hij heilig is en na-ijverig (jaloers). Hij duldt geen derde in zijn relatie met Israël. Als de volkeren zich tegen Israël keren, richt zijn na-ijver zich op deze volkeren. Walton noemt als grote verschil met de goden van de omliggende volkeren dat JHWH op geen

enkele wijze van mensen afhankelijk is.

JHWH is een God die handelt. Hij leidt de geschiedenis. In het oude Israël wist men van de regelmaat en orde die de schepping kenmerkt. Voor daden die daarin niet passen is de aanduiding 'bovennatuurlijk' niet doeltreffend. Het zijn tekenen en wonderen die getuigen van de macht van JHWH en zijn zorg voor zijn volk. Belangrijk is de opmerking van Walton dat volgens Genesis de mens uit stof geschapen is en niet uit klei. Zo wordt de nietigheid van de mens onderstreept.

In het hoofdstuk over verbond en koninkrijk wijst Walton op de grote betekenis van genealogieën in het Oude Testament. Zij lieten de gelovige Israëlieten zien welke plaats zij hadden in het heel de geschiedenis omvattende plan van God. In onderscheid met de omliggende volkeren betuigt het Oude Testament dat in één mensenpaar de oorsprong ligt van het gehele menselijke geslacht. De mens was in gemeenschap met God geschapen.

Wanneer Walton stelt dat het in Genesis 3 meer gaat over het verlies van toegang tot God dan over de zondige toestand van de mens sinds de zondeval, maakt hij mijns inziens een onjuiste tegenstelling. Volgens Walton heeft de zondeval alleen de verhouding tussen de mens en de schepping aangetaast, maar niet de schepping als zodanig. Wat de auteur hier nalaat is expliciet aan te geven dat in ieder geval de dood van de mens een gevolg is van de zondeval en niet behoort bij Gods goede schepping.

Walton stelt dat verlossing geen oudtestamentisch thema is. Dat is alleen al als wij denken aan de exodus een onhoudbare these. Wat de auteur blijkbaar vooral bedoelt, is dat redding van de toekomstige

toorn niet centraal staat in het Oude Testament. Het is waar dat het Oude Testament veel minder nadrukkelijk het leven na dit leven aan de orde stelt dan het Nieuwe Testament. Echter, voor aanwijzingen die er in het Oude Testament in die richting ook zijn heeft de auteur te weinig oog. In ieder geval zijn de thema's zonde, schuld en vergeving ook voluit in het Oude Testament aanwezig.

Walton schreef een instructief boek. Hij legt grote nadruk op de eigenheid van het Oude Testament. Mijn bezwaar is dat deze zoveel accent krijgt dat de continuïteit tussen het Oude en Nieuwe Testament en daarmee de blijvende betekenis van het Oude Testament onder druk komt te staan. Kan het Oude Testament nog wel als een voorbereiding op het Nieuwe Testament worden gezien, als de constante factor alleen is dat het om dezelfde handelende God gaat?! Dat doet de vraag rijzen of het Oude Testament onder de nieuwe bedeling nog wel mede de norm van ons geloof kan zijn. Ongetwijfeld is Walton van mening dat dit wel het geval is, maar jammer is dat hij niet meer naar voren brengt wat het Oude Testament met het Nieuwe Testament verbindt.

Nunspeet

P. de Vries

Mark S. Gignilliat, *Reading Scripture Canonically: Theological Instincts for Old Testament Interpretation* (Grand Rapids: Baker Academic, 2019) 144 p., \$ 21.99 (ISBN 9781493418008).

Met de Verlichting is er oog gekomen voor de eigenheid van de geschiedenis. Voor de uitleg van de Bijbel betekent dit dat, ook als men het zelfgetuigenis van de Schrift over de oorsprong en de historiciteit van wat wordt meegedeeld aanvaardt, alle nadruk valt op de oorspronkelijke context waarin bijbelwoor-

den hebben geklonken. Mark S. Gignilliat die als hoogleraar theologie aan de Beeson Divinity School en als kanunnik aan de anglicaanse Cathedral Church of the Advent in Birmingham is verbonden, wijst in *Reading Scripture Canonically* terecht op het feit dat deze insteek ontoereikend is.

Bijbelteksten moeten niet alleen tegen hun historische achtergrond, maar ook in het licht van hun canonieke samenhang worden gelezen. Uiteindelijk gaat het dan om de voltooide canon van het Oude en Nieuwe Testament. Wel zou ikzelf nog meer dan de auteur dat doet, de canonieke samenhang en de historische achtergrond met elkaar willen verbinden.

Uit de boeken van het Oude Testament kan niet worden afgeleid dat de levende God drie-enig is. Dat neemt niet weg dat de God die zich aan de schrijvers van de boeken van het Oude Testament openbaarde, wel de drie-enige God was. Wie de Bijbel erkent als het Woord van God, moet ook volledig recht doen aan het feit dat God zelfstandig van de bijbelwoorden bestaat. Hij moet recht doen aan de ontologie, zo stelt de auteur terecht. Concreet betekent dit dat wij onder de nieuwe bedeling het Oude Testament in trinitarisch licht moeten zien.

Als in het Oude Testament over de engel van JHWH wordt gesproken die aan JHWH gelijk is en toch niet helemaal met Hem samenvalt, mogen en moeten wij in het licht van de voltooide openbaring aan de Zoon denken. Hij legt er ook de vinger bij dat in het boek Jesaja viermaal de combinatie van de woorden 'verhoogd/hoog' en 'verheven' voorkomt. Driemaal is die verbonden met JHWH, maar in Jesaja 52:13 met de knecht van JHWH. Wie de Schrift canoniek leest, zal hier een verhulde aanwijzing zien dat de knecht van JHWH deelt in diens identiteit. Gignilliat kan begrijpen dat het bezwaar kan rijzen dat zo de boodschap van het Nieuwe Testament te veel in het Oude Testament

wordt teruggelezen, maar meent wel dat deze zienswijze minstens overwogen moet worden.

Zelf heb ik het meest geleerd van wat de auteur naar voren brengt over de tekst van het Oude Testament. Hij wijst erop dat reeds vóór het begin van de christelijke jaartelling de protomasoretische tekst een bijzondere en overheersende positie had. Het lijkt erop dat er naast een vrijere overlevering reeds toen van een strikte overlevering van handschriften sprake was. Ook hier denkt Gignilliat aan de tempel. Hij bedoelt overigens niet te beweren dat de lezing van de MT te allen tijde de voorkeur verdient.

Belangrijk vind ik ook wat de auteur opmerkt over de relatie tussen de Septuaginta en het Nieuwe Testament. Het feit dat de oudtestamentische citaten in het Nieuwe Testament overwegend uit de Septuaginta komen, is nog geen reden als christelijke kerk aan de Septuaginta boven de MT de voorkeur te geven. We mogen er niet uit concluderen dat de schrijvers van het Nieuwe Testament de voorkeur gaven aan de Septuaginta boven de Hebreeuwse tekst. Eerder mogen we aannemen dat zij de Septuaginta als een waardevol commentaar op de Hebreeuwse tekst zagen waarvan zij gebruikmaakten als zij hun lezers duidelijk wilden maken dat het Oude Testament vervuld is in de Heere Jezus Christus.

Met Gignilliat zeg ik dat de Septuaginta ons laat zien dat het Woord van God mag worden vertaald en geconcretiseerd. Tegelijkertijd zou ik toch iets meer dan hij Gods bijzondere leiding met betrekking tot deze vertaling willen onderstrepen en ook haar unieke karakter, omdat deze vertaling in het Nieuwe Testament wordt geciteerd.

De auteur legt er terecht de vinger bij dat het Nieuwe Testament wel overwegend maar niet altijd de Septuaginta volgt. De verwijzingen en zinspelingen in de brieven van Paulus op Jesaja 53 zijn juist niet op de

Septuaginta maar op de protomasoretische tekst gebaseerd. Duidelijker dan uit de tekst van de Septuaginta kan uit de protomasoretische tekst worden afgeleid dat Jezus plaatsvervangend de straf wegdroeg. Hoe dan ook *Reading Scripture Canonically* is een belangwekkende studie; al is de *scopus*, zoals de auteur zelf ook aangeeft, beperkt.

Nunspeet

P. de Vries

Vern S. Poythress, *Interpreting Eden: A Guide to Faithfully Reading and Understanding Genesis 1-3*, met een woord vooraf van Donald A. Carson (Wheaton: Crossway, 2019) 400 p., \$ 32.99 (ISBN 9781433558733).

Vern S. Poythress, die al bijna veertig jaar als hoogleraar Nieuwe Testament aan Westminster Theological Seminary is verbonden, begon zijn academische loopbaan met een dissertatie over wiskunde aan de Harvard University. Behalve op het gebied van het Nieuwe Testament heeft hij meerdere publicaties op zijn naam staan die de verhouding van geloof en wetenschap raken. Ongetwijfeld heeft deze interesse hem ertoe gebracht een studie te schrijven over de eerste hoofdstukken van de Bijbel.

Interpreting Eden is uit drie delen opgebouwd. Het eerste deel is gewijd aan hermeneutische uitgangspunten en exegetische principes. Het tweede deel biedt een uitleg van Genesis 1-3. Daarbij moet wel worden opgemerkt dat Genesis 1 veruit de meeste aandacht krijgt en Genesis 3 de minste. In die zin dekt de ondertitel van het boek niet helemaal de inhoud. In het derde deel wordt een aantal kwesties breder belicht. Dat geldt het karakter van de tijd in Genesis 1 en de aard van de scheppingsdagen.

De berichten van het oude Midden-Oosten van de volkeren rondom Israël over het ontstaan van de wereld zijn zonder uit-

zondering in het genre van poëzie geschreven. In de Bijbel wordt in poëtische woorden over de schepping en het functioneren ervan in onder andere Psalm 8 en Psalm 104 geschreven. De eerste bijbelhoofdstukken hebben evenals het vervolg van het boek Genesis het karakter van proza. Als het gaat om het genre van de eerste bijbelhoofdstukken wijst de auteur erop dat Genesis zich aandient als geschiedschrijving. De eerste bijbelhoofdstukken vormen geen uitzondering. Hij wil dat volledig serieus nemen. Daarbij verdisconteert hij wel dat het ontstaan van de wereld verteld wordt in taal die ontleend is aan de ervaring van de wereld om ons heen.

Wat Israël niet in de laatste plaats van de omliggende volkeren onderscheidt, is het geloof in één God. Deze ene God is Schepper. Van Hem is de gehele werkelijkheid afhankelijk. De werkelijkheid is wel ontstaan, maar de God van Israël niet. Terecht concludeert Poythress hieruit dat Genesis 1 impliciet een *creatio ex nihilo* leert.

De auteur wil recht doen aan het gegeven dat Genesis ons meedeelt dat God hemel en aarde in zes dagen schiep. De zwakte van de kadertheorie is zijns inziens dat zij geen recht doet aan het feit dat de scheppingshandelingen van God elkaar opvolgen. Wel is hij voorzichtig concreet in te vullen hoe wij ons de scheppingsdagen moeten voorstellen. Wie stelt dat het gaat om dagen van vierentwintig uur zoals wij die nu kennen, zal moeten toegeven dat processen als bijvoorbeeld de groei van planten zich in een dag voltrokken. Echter, een andere mogelijkheid is dat de tijd anders verliep. Vóór de schepping van de zon moet dat al helemaal het geval zijn geweest.

De wisseling van avond en morgen wijst niet alleen en zelfs niet in de eerste plaats op het ondergaan en opgaan van de zon maar op de afwisseling van rust en arbeid. Zoals in Nederland door Bavinck is gedaan en later

onder anderen door Van Genderen en Velema spreekt Poythress over scheppingsdagen van God. De kracht van de studie van Poythress is dat erin wordt vastgehouden aan het feit dat het begin van Genesis geen mythe of legende is, maar feitelijk geschiedenis. Daarbij heeft de scheppingsweek vanwege de funderende betekenis ervan een heel bijzonder karakter. Hier komt de houding van Poythress overeen met die van onder anderen Schuurman die ruimte wil laten voor heilige onwetendheid.

Naar mijn overtuiging schreef Poythress een belangwekkende studie. Concrete schriftgegevens worden niet monddood gemaakt met een beroep op eigentijdse wetenschappelijke inzichten. Zelf zie ik ernaar uit dat de auteur aan de huidige studie een vervolg geeft en daarbij inzoomt op Genesis 3.

Nunspeet

P. de Vries

Hermann-Josef Stipp, *Jeremia 25-52*
[Handbuch zum Alten Testament I/12,2]
(Tübingen: Mohr Siebeck, 2019) ix + 832 p.,
€ 69,00 (ISBN 9783161566325).

Hermann-Josef Stipp, emeritus hoogleraar Oude Testament te München, is één van de belangrijkste Jeremiaspecialisten van onze tijd. Hij heeft zich de afgelopen decennia intensief met dit bijbelboek beziggehouden, resulterend in enkele hoogwaardige monografieën en een veelheid aan artikelen. De focus van Stipps onderzoek ligt sterk op de tekstuele problematiek (de verhouding tussen de MT en de sterk daarvan afwijkende LXX) en op de redactiegeschiedenis van het boek.

Een commentaar dat op zo'n stevig fundament van eerder onderzoek staat, is altijd de moeite waard. De lezer maakt immers kennis met de gerijpte vruchten van jarenlang denkwerk. Dat geldt inderdaad ook

voor dit commentaar op Jeremia 25-52, waarin Stipp zijn eerdere studies verwerkt en erop voortbouwt.

In een korte inleiding – een uitgebreide bespreking van de inleidingsvragen zal te vinden zijn in het later te verschijnen commentaar op Jeremia 1-24 – zet Stipp zijn visie uiteen op twee fundamentele kwesties: de verhouding tussen de MT en de LXX en de ontstaansgeschiedenis van Jeremia 25-52. Wat betreft het eerste is Stipp altijd een sterk pleitbezorger geweest van het (mijns inziens juiste) idee dat, vergeleken met de MT, de LXX een (doorgaans) oudere Hebreeuwse versie van het boek Jeremia weerspiegelt. Dit is een leidend idee in al zijn werk, inclusief dit commentaar.

De ontstaansgeschiedenis van Jeremia 25-52 (en het boek als geheel) ziet Stipp als een complex proces. Hij meent dat deuteronomistische redacteuren een eerste versie van Jeremia 1-24 creëerden (in Juda, in de vroeg-exilische periode), waaraan al snel de nu in Jeremia 46-49 te vinden volkenprofetieën werden toegevoegd. Dit werk werd vervolgens uitgebreid met een eerste versie van hoofdstuk 26-45, eveneens door deuteronomistische redacteuren (maar nu in Babel, nog ruim vóór het einde van de ballingschap). In de na-exilische periode volgden diverse nieuwe bewerkingsronden. Het zogenaamde *MT-Sondergut* (het extra materiaal in de MT t.o.v. de LXX) vertegenwoordigt de laatste fase van dit complexe proces, dat tot circa 300 voor Christus voortduurde. Dit alles betekent overigens niet dat voor Stipp de historische profeet geheel in de mist van de diverse redacties verdwenen is. Volgens hem is zowel in profetieën (bijv. in Jer. 30-31 en 46-49) als in verhalen (bijv. in Jer. 28) authentiek materiaal aanwijsbaar.

Deze visie op de redactiegeschiedenis van het boek klinkt uiteraard mee in de becommentariëring van de bijbeltekst. Voorafgaand aan de eigenlijk *Erklärung* zijn er steeds uitge-

breide secties over *Textgenese und Gliederung*, waarin de redactionele processen besproken worden die aan de tekst zijn huidige vorm(en) gegeven hebben. Ook voor wie Stipps conclusies hierover niet deelt, is er in deze secties veel waardevol materiaal te vinden, omdat ze een glashelder beeld geven van de complexiteit van de teksten.

Het eigenlijke commentaar op de bijbeltekst is grondig en gedetailleerd. Grammatica, woordbetekenissen, literaire strategieën, historische achtergronden – het komt allemaal uitgebreid aan de orde. Voortdurend worden ook de verschillen tussen de MT en de LXX benoemd en besproken, hoewel Stipp op dit punt ook vaak verwijst naar zijn *Textkritischer Kommentar zum Jeremiabuch*, dat in de toekomst zal verschijnen. Daarin zullen alle tekstuele verschillen uitgebreid besproken worden, zodat het zal kunnen dienen als een soort bijlage bij het huidige ‘gewone’ commentaar.

Al met al is dit een belangwekkend en waardevol commentaar. Niet alleen omdat het een synopsis biedt van het werk van een prominente Jeremiaspecialist, maar ook omdat deze zijn inzichten helder presenteert en zo het nadenken over de bijbeltekst stimuleert en verder helpt. Wel gaat, zoals ook uit het bovenstaande blijkt, Stipps aandacht vooral uit naar de ‘technische’ aspecten van de tekst. Naar een bijbels-theologische verwerking zoekt de lezer tevergeefs, hoewel aanknopingspunten daarvoor te vinden zijn in opmerkingen over de bedoeling die de auteurs en/of redacteuren met de tekst hadden (hun boodschap in hun concrete historische situatie).

De insteek van dit commentaar is dus niet theologisch, laat staan homiletisch, maar historisch-kritisch. Op dat (belangrijke) vlak heeft het echter veel te bieden (te noemen zijn bijvoorbeeld ook nog de uitgebreide, up-to-date bibliografieën). Het zou heel mooi zijn als Stipp binnen afzienbare

tijd ook zijn commentaar op Jeremia 1-24 weet te voltooien, alsmede het beloofde tekstkritische commentaar.

Dordrecht

H. de Waard

H.J. Koorevaar en M.J. Paul, *The Earth and the Land: Studies about the Value of the Land of Israel in the Old Testament and Afterwards* [EDIS = Edition Israelologie, 11] (Berlijn/New York: Peter Lang, 2018) 403 p., € 44,95 (ISBN 9783631750629).

Het land Kanaän (later Israël) is voor het huidige en hedendaagse Israël van cruciaal belang. Dit stuk grond heeft God aan de aartsvaders beloofd en bij de intocht aan hun nakomelingen gegeven. Dit land is hun meerdere keren ontnomen, maar sinds 1948 hebben de Joden weer een eigen staat. Het land Israël vormt echter wel een kwetsbaar en aangevochten bezit wegens de conflicten met de Palestijnen.

De studie *The Earth and the Land* stelt een onderzoek in naar de theologische betekenis en implicaties van dit thema. Zij richt zich vooral op het Oude Testament, maar de betekenis van het land in het Nieuwe Testament, de islamitische theologie en het zionisme komen eveneens aan de orde. Dit boek dankt zijn ontstaan aan een aantal studiedagen aan de ETF in Leuven over dit thema. In het oudtestamentische gedeelte wordt – in de volgorde van de Joodse canon – onderzocht hoe het thema ‘land’ in de afzonderlijke bijbelboeken aan de orde komt. Dit levert verrassende perspectieven op. In het land dat God aan de aartsvaders belooft (Genesis), krijgt de belofte van het paradijs opnieuw gestalte. God schenkt er zegen, vruchtbaarheid en de hoop op de opstanding (de aartsvaders werden er *begraven*). Het land is de voorbode van een vernieuwde wereld. De boeken Exodus-Numeri bevatten

de regels voor de goede omgang met het land dat God aan Israël zal geven: onheiligheid en uitbuiting van de naaste mogen er niet voorkomen. Als Eigenaar van het land zal JHWH het volk uit het land verbannen als het niet naar zijn geboden luistert (Deut. 28). In de boeken Jozua en Richteren dienen we onderscheid te maken tussen wat God belooft en wat het volk uiteindelijk verovert. Dit laatste is minder dan het eerste vanwege Israëls laksheid en toenemende openheid voor de Kanaänitische cultuur. Samuël en Koningen laten zien dat het na een periode van grote bloei en expansie onder David en Salomo, steeds verder bergafwaarts gaat met het volk. Uiteindelijk volgt de ballingschap. De eerste negen boeken (Genesis–Koningen) beschrijven de gave én het verlies van het land. De profeten wijten dit zonder meer aan de ongehoorzaamheid van het volk, maar beloven ook de terugkeer uit de ballingschap. Uitbundig beschrijven ze hoe het land opnieuw gezegend zal worden.

In de vijf boeken van de Psalmen worden verschillende aspecten van het land belicht. JHWH is de Koning van Sion en zo van de wereld. Het land is een gave van God en verwijst naar zijn persoonlijke zorg (Ps. 16:5-6; Ps. 37). Tegelijk spreken diverse Psalmen over de crisis vanwege de ballingschap. De Wijsheidsboeken leggen grote nadruk op het rechtvaardig omgaan met landbezit. Intrigerend is de opmerking dat het in Hooglied uiteindelijk om Gods *sjaloom* voor Israël gaat. Het woord *sjaloom* keert terug in de naam van Salomo (*Sjelomo*), de bruid (*Sjulamit*) en de ‘dochters van Jeruzalem’ (*Jerusjalaim*). Ezra en Nehemia beschrijven hoe het volk terugkeert uit Babel en Daniël beschrijft hoe de toekomst van het land eruitziet.

Na het onderzoek van het Oude Testament, volgt een onderzoek naar de betekenis van het land in het Nieuwe Testament. W.D. Davies verdedigde in een

belangrijke monografie dat sinds de komst van Christus de theologische betekenis van het land veranderd is. Dit begrip is sindsdien gedesacraliseerd en geüniversaliseerd: er is geen ‘heilig land’ meer en het evangelie is ook voor de volken. Ook wordt in het Nieuwe Testament vaak gesproken over een hemels Kanaän en Jeruzalem (o.a. Hebreeën). In een zorgvuldig betoog wordt gesteld dat het Nieuwe Testament daarnaast toch ook vasthoudt aan de bijzondere plaats van Israël.

Vanwege de veronderstelde superioriteit van de islam over andere godsdiensten, verwerpt deze religie de Joodse claim op het land Israël. Dit veroorzaakt grote spanningen in het Midden-Oosten. Ten slotte wordt besproken hoe het zionisme opkwam. Veel christenen geloven dat God in onze tijd bezig is zijn oude beloften aan Israël te vervullen en dat het Messiaanse Rijk spoedig in Jeruzalem zal aanbreken.

De studie sluit af met een slothoofdstuk waarin het voorgaande wordt samengevat en geëvalueerd. Vandaaruit wordt een aantal perspectieven gegeven. Hierbij krijgt het betoog mijns inziens speculatieve trekken. Vanwege de blijvende zondigheid – zo stellen de auteurs – heeft het huidige Israël geen recht op het beloofde land. Het is immers nog niet tot bekering gekomen. Dat zal echter wel gebeuren. Als het vreedrijk komt zullen ook alle doden opstaan en hun plaats in het vernieuwde aardse Israël innemen. Koninkrijk van God en land vallen dan samen. Of dit helemaal hetzelfde is als wat Openbaring 21-22 bedoelt, is voor mij geen uitgemaakte zaak.

Moerkapelle

A.J. van den Herik

Paul R. Trebilco, *Outsider Designations and Boundary Construction in the New Testament: Early Christian Communities and the Formation of Group Identity* (Cambridge: Cambridge University Press, 2017) xi + 358 p., € 98,00 (ISBN 9781108418799).

Een goede analyse van de Griekse woorden *hoi Ioudaioi* in het Nieuwe Testament is van groot belang bij het nadenken over de verhouding tussen de kerk en Israël. Paul Trebilco, hoogleraar Nieuwe Testament in Otago (Nieuw-Zeeland), beschrijft in dit boek onder andere de aanduiding *hoi Ioudaioi* en geeft aan dat deze niet steeds dezelfde betekenis heeft en moeilijk adequaat te vertalen is. De vertaling ‘Joden’ kan de gedachte oproepen dat *hoi Ioudaioi* van toen de Joden van nu zijn. Maar deze verwijzing was toen een etnische aanduiding van Israël ter onderscheiding van de volkeren, maar de term ‘Joden’ nú bevat allerlei andere identiteitsfactoren, zoals gewoontes en politiek en cultureel erfgoed. Een andere voorgestelde vertaling ‘Judeeërs’ is eveneens problematisch, omdat deze lijkt te suggereren dat er geen band is tussen het erfgoed van de Tweede Tempelperiode en de Joden nu. Trebilco kiest er daarom voor om *hoi Ioudaioi* doorgaans onvertaald te laten of met ‘Joden’ te vertalen (179, 180). De aanduiding *hoi Ioudaioi* is één van typeringingen in het Nieuwe Testament die in Trebilco’s indrukwekkende boek beschreven is voor hen die buiten de kring van Jezus’ volgelingen staan. Alleen al door deze messcherpe analyse is het boek zeer waardevol.

Trebilco schreef in 2014 een studie over aanduidingen van insiders in het Nieuwe Testament, zoals ‘gelovigen’, ‘heiligen’ en ‘broeders’. *Outsider Designations* verscheen in 2017 – dit keer niet over aanduidingen van insiders, maar over aanduidingen van outsiders.

De eerste drie hoofdstukken zijn inlei-

dend van aard. Trebilco bespreekt daarin het fenomeen van insiders en outsiders en licht zijn methodologische instrumenten toe. Hij gebruikt voor zijn analyse met name inzichten vanuit de sociolinguïstiek en de Social Identity Theory.

In de hoofdstukken 4 tot en met 8 bespreekt hij typering van outsiders (4. *hoi apistoi*; 5. *hoi eksoo, hoi eksoothen, idiootai*; 6. *hoi hamartooloi*; 7. *ta ethnè*; 8. *hoi Ioudaioi*). Hij begint steeds met een bespreking van de mate waarin de uitdrukking aanwezig is in het Nieuwe Testament. Vervolgens geeft hij de lexicale betekenis(sen) en hoe de uitdrukking gebruikt is in de voorafgaande Griekse, Romeinse en Joodse literatuur. Daarna analyseert hij het gebruik van de uitdrukking in het Nieuwe Testament.

In de hoofdstukken 9 en 10 gaat hij niet in op één aanduiding van outsiders, maar vergelijkt hij het gebruik van aanduidingen voor outsiders in respectievelijk Romeinen, Filippenzen, 1 Thessalonicenzen, de Pastorale Brieven en 1 Petrus. In de ene brief worden neutrale aanduidingen en/of weinig aanduidingen gebruikt voor buitenstaanders, in een andere brief juist veel aanduidingen en/of aanduidingen met een negatieve connotatie. Door deze vergelijking wordt op een frisse wijze inzichtelijk gemaakt dat de situatie ten opzichte van de 'buitenwereld' per gemeente verschillend was.

In het elfde en laatste hoofdstuk presenteert hij nogmaals de conclusies van ieder hoofdstuk afzonderlijk en daarbij ook de conclusies op grond van het hele boek. Interessant is bijvoorbeeld de ontwikkeling van het begrip 'ongelovigen'. Deze aanduiding is afgeleid van de aanduiding 'gelovigen' en verwijst niet alleen naar outsiders, maar ook naar ontrouwe insiders. Trebilco benadrukt in zijn concluderende opmerkingen de kracht van taal om groepsidentiteit te ontwikkelen en om daarmee, op grond van bepaalde kenmerken, 'zij' ten opzichte van

'wij' aan te duiden en zodoende 'ons' te laten uitstijgen boven 'hen'. Trebilco eindigt met het vraagstuk over de houding jegens buitenstaanders. Door de aanduidingen voor outsiders kan namelijk intolerantie optreden jegens buitenstaanders. Hij stelt dat dit in het Nieuwe Testament zelf ondervangen wordt door oproepen om goed te doen aan allen (bijv. Rom. 12:20; 1 Thess. 3:12; 5:15) en de vijanden lief te hebben (bijv. Matth. 5:44; Luk. 6:27, 35).

Het boek blinkt uit door een heldere analyse en duidelijke bijbel-theologische lijnen. Wie bijbels wil spreken over wie 'wij' zijn en wie 'zij' zijn, vindt in dit boek veel waardevolle informatie. Een nadeel van het boek is dat de implicaties voor de systematische theologie, met name voor de ecclesiologie, achterwege blijven. De auteur beoogt dit ook niet te doen, maar de lezer wordt wel uitgedaagd verder te denken over de verhouding tussen kerk en wereld. Wie hierover wil doordenken, heeft aan dit boek dan ook een goed vertrekpunt voor verdere studie.

Melissant

G.T. van Appeldoorn

Kerk- en theologiegeschiedenis

Gerald L. Bray, *Doing Theology with the Reformers* (Downers Grove: IVP Academic, 2019) 278 p., \$ 24.00 (ISBN 9780830852512).

Deze studie is bedoeld als achtergrondinformatie voor de serie *Reformation Commentary on Scripture*. De auteur Gerald L. Bray, hoogleraar aan Beeson Divinity School van de Samford University, is redacteur van deze serie. We worden gedompeld in de wereld van de theologie van de Reformatie. Bray plaatst de Reformatie tegen de achtergrond van de kerk van de late Middeleeuwen. In deze periode kwamen de universiteiten en daarmee de beoefening van de scholastieke

theologie tot bloei. Met de Renaissance deelde de Reformatie het verlangen terug te keren naar de bronnen. Hij vraagt onder andere aandacht voor de verhouding van kerk en staat in de visie van de reformatoren en hun zeventiende-eeuwse navolgers.

Voor de Reformatie werd de prediking als bediening van het Woord het hart van de eredienst. Bray brengt naar voren dat in de vóórreformatische kerk het eerder uitzondering dan regel was dat een plaatselijke geestelijke preekte. Vooral geestelijken die behoorden tot een bedelorde legden zich erop toe. De auteur legt er dan de vinger bij dat het daarom geen toeval is dat meerdere reformatoren tot een bedelorde behoorden. Zulke opmerkingen verhogen de waarde van zijn studie.

Rome en de Reformatie verschilden over de omvang van de canon. Veel fundamenteel was het verschil over de vraag wat de uiteindelijk bron en norm van ons geloof is. Terecht zegt Bray dat voor de kerkvaders alle theologie op de een of andere wijze vertolking van de Schrift was. In de Kerk van de Middeleeuwen zien we dat meerderen aan de traditie een zelfstandige betekenis toekennen. De Reformatie sluit aan bij de lijn van de kerkvaders en verwoordt die expliciet in haar belijdenisgeschriften. Rome heeft op het Concilie van Trente de andere lijn een officiële kerkelijke status gegeven.

Belangrijk is de constatering van Bray dat niet alleen de protestantse landskerken er anders uitzagen dan de kerk van de Middeleeuwen maar dat dit ook gold voor de internationale Rooms-Katholieke Kerk in de tweede helft van de zestiende eeuw. Naast continuïteit zien we niet alleen bij de Reformatie maar ook bij Rome discontinuïteit met het verleden. Het pausdom heeft in de zestiende eeuw zijn positie versterkt. Een ontwikkeling die tot voltooiing kwam met de onfeilbaarheidsverklaring van Vaticanum I. Feitelijk boette hiermee Rome aan katholiciteit in.

Bray brengt naar voren dat voor de eerste en tweede generatie van reformatoren de vraag naar de exacte vorm van kerkregering minder centraal stond dan bij latere generaties. Episcopalen, presbyterianen en congregationalisten gaan dan elk eigen wegen. Of de confessionalisering van het protestantisme zonder meer betekent dat er minder oog kwam voor de adiafora, zoals Bray stelt, is dunkt mij te generaliserend. Temeer omdat hij de indruk geeft dat ook het al dan niet dopen van kinderen tot de adiafora kon worden gerekend. Echter, dat was voor de reformatoren geenszins het geval en zeker niet voor Luther. Een zeventiende-eeuws gereformeerd theoloog als Voetius kan godsvrucht onder de doopsgezinden van zijn tijd waarderen, maar een dergelijke ruimhartigheid is Luther vreemd.

Bray heeft gelijk als hij constateert dat vanaf de achttiende eeuw protestanten over confessionele grenzen heen gaan samenwerken op basis van wat men gemeenschappelijk heeft. Zonder dat de feitelijke verbrokkeling beëindigd wordt, krijgt zo de eenheid van het geloof gestalte. Dat dit ook te maken heeft met een minder hoge ecclesieologie noemt Bray niet expliciet. Wie dat als kritiek naar voren brengt, moet zich wel afvragen welk alternatief hij heeft.

Bray laat zien dat als in de gereformeerde theologie de reikwijdte van de verzoening nader wordt doordacht, men niet anders kan uitkomen dan bij de particuliere verzoening. Omdat de verkiezing en het toepassend werk van de Heilige Geest niet algemeen zijn, maar gericht zijn op bepaalde personen geldt dit ook voor het verzoenend werk van Christus. De gedachte van een algemene verzoening spoort niet met de structuur van de gereformeerde theologie. Terecht zegt hij dat de wetenschap, te delen in de verzoening en in Gods eeuwige liefde, volgens de Reformatie gerealiseerd wordt via de prediking. Als dat besef taant, is het gevaar van

een deterministisch verstaan van de verkiezing groot. Dat zien we niet in de zestiende eeuw, maar in later eeuwen is deze ontsporing niet uitgebleven.

Merkwaardig is dat een zo goed wetenschapper en theoloog als Bray het infralapsarisme niet goed typeert. Ten onrechte stelt hij dat in deze zienswijze het besluit van de verkiezing in de tijd wordt gesteld en wel na de val. Echter, het gaat om de volgorde van Gods eeuwige besluiten. Bray schreef een goed leesbaar boekje dat helpt een aantal grote lijnen te zien.

Nunspeet

P. de Vries

Daniel Trocmé-Latter, *The Singing of the Strasbourg Protestants, 1523-1541* [St Andrews Studies in Reformation History] (Farnham/Burlington: Ashgate, 2015) xviii + 385 p., £ 120.00 (ISBN 9781472432063).

In 1541 verschijnt in Straatsburg een schitterend uitgegeven *Gesangbuch*, waarin een keur aan psalmen en geestelijke liederen uit de traditie van Wittenberg, Straatsburg en andere steden bijeengebracht is. In een uitgebreid woord vooraf schrijft reformator Martin Bucer over het belang van het zingen voor de christelijke gemeente en over de noodzaak om kinderen vertrouwd te maken met 'heilige, goddelijke liederen', in plaats van ze bezig te laten zijn met lichtvaardige en slechte liedjes.

Het *Gesangbuch* van 1541 is een kerkmuzikale mijlpaal in de geschiedenis van de Straatsburgse Reformatie, zo laat dr. Daniel Trocmé-Latter in zijn studie *The Singing of the Strasbourg Protestants* zien. Het boek is een publieksversie van de dissertatie waarop de auteur een paar jaar geleden aan Magdalene College in Cambridge promoveerde.

Trocmé-Latter laat de geschiedenis van

het reformatorische kerklied in Straatsburg beginnen in 1523, het jaar waarin de eerste geschriften verschijnen die ingaan op de rol die muziek mag spelen in de eredienst. Duidelijk wordt dat de reformatie van de liturgie in een stad als Straatsburg een proces van jaren is. In de jaren twintig van de zestiende eeuw lopen op kerkmuzikaal gebied dan ook allerlei oude tradities en nieuwe vormen door elkaar heen: koorzang in het Latijn én gemeentezang in de volkstaal, orgelspel tijdens de eredienst én geluiden over afschaffing van instrumentale muziek, het zingen van Duitse psalmen en andere bijbelliederen én ruimte voor vertaalde misgezangen en oudkerkelijke hymnen.

Hoofdrospelers in dit hele proces van afschaffen van de mis en vormgeven van een volkstaalliturgie zijn de predikanten Martin Bucer en Wolfgang Capito en de musici Wolfgang Dachstein en Matthias Greiter. En niet te vergeten: Wolfgang Köpfel, die als een van de belangrijkste Straatsburgse drukkers een grote hoeveelheid gezangbundels en dienstboeken-met-liederen op de markt brengt. Trocmé-Latter geeft in een appendix een lijst met bewaard gebleven en verloren gegane dienst- en liedboeken die in de periode 1524-1541 in Straatsburg gedrukt worden en komt tot bijna vijftig (!) uitgaven in achttien jaar tijd.

Het mooie is dat de auteur ook allerlei onontgonnen materiaal uit de Straatsburgse archieven heeft betrokken bij zijn onderzoek, zoals brieven, manuscripten, pamfletten en blaadjes met polemische liedjes. Dat levert een aantal nieuwe gezichtspunten op. Bijvoorbeeld het gegeven dat Straatsburg een van de eerste plaatsen is waar de kinderen worden ingeschakeld om de gemeentezang in goede banen te leiden. Of het feit dat het lastig blijkt om, zelfs nog rond 1540, het 'Ave Maria' helemaal uit te bannen. Of het inzicht dat de visie op de aanwezigheid en het gebruik van orgels in de kerk in Straatsburg

minder uitgesproken negatief was dan bijvoorbeeld in Genève.

Trocme-Latter heeft het Duitstalige protestantse kerklied in Straatsburg bestudeerd. In het laatste hoofdstuk, over het *Gesangbuch* van 1541 en de uitstraling daarvan naar andere steden en landen, besteedt hij echter onder andere ook aandacht aan de Franse vluchtelingengemeente die vanaf 1533 in de stad samenkomt. Dat is de gemeente die Calvijn tussen 1538 en 1541 dient en waarvoor hij in 1539 zijn eerste liedboekje maakt: *Aulcuns pseaulmes et cantiques mys en chant*. Een bundel die qua melodieën (de teksten zijn met name van Clément Marot) is ontleend aan een paar Duitstalige psalmbundels die even daarvoor in Straatsburg zijn verschenen. Het is niet de enige invloed die Calvijn van Straatsburg ondergaat. Trocme-Latter laat zien hoe de visie van Bucer op de muziek voor de eredienst (gemeentezang in de volkstaal, de kracht die muziek op het hart uitoefent, het beroep op Paulus en de *patres*) helemaal terugkomt in het woord vooraf dat Calvijn in 1543 in een Geneefs psalmboek schrijft. En die voorrede heeft weer grote invloed uitgeoefend in de Nederlanden, omdat Dathenus die in 1566 in vertaling in zijn psalmboek opnam. Zo komt deze rijke studie van Trocme-Latter heel dicht bij onze eigen kerkliedtraditie.

Apeldoorn

J. van der Knijff

Brian L. Hanson, *Reformation of the Commonwealth: Thomas Becon and the Politics of Evangelical Change in Tudor England* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2019) 250 p., € 90,00 (ISBN 9783525554548).

Brian Hanson heeft het onderzoek naar de Engelse Reformatie geholpen door het leven en de geschriften van Thomas Becon (1512-

1567) in kaart te brengen. Het is namelijk opvallend dat deze hervormer nauwelijks aandacht heeft gekregen, terwijl hij in zijn dagen allerlei werken publiceerde die we in de categorie vroomheidsgeschriften kunnen plaatsen en die gezien het aantal herdrukken een breed lezerspubliek aanspraken. Becon hoorde bij de hervormingsgezinden die het land niet ontvluchtten tijdens de verschillende repressieve golven onder Henry VIII en Mary Tudor. Hij ging een eigen – niet door iedereen begrepen – weg doordat hij verschillende keren zijn reformatorische opvattingen onder dwang herriep, intussen in het geheim verderging met zijn publicitaire arbeid en uiteindelijk ten tijde van Elizabeth op diverse posten in de Engelse kerk terechtkwam.

De waarde van deze studie is dat ze niet alleen de focus op Becon richt, maar tegelijk zicht geeft op verschillende karakteristieken van de Engelse reformatorische beweging. Eerder onderzoek heeft aangegeven dat de invloed van Luther daarop aanzienlijk is geweest en daarop vormt Becon geen uitzondering. Het gaat ook bij hem om de samenhangende centrale noties van zonde, berouw, verzoening door het plaatsvervangende lijden van Christus en rechtvaardiging door het geloof in Hem. Alle nadruk valt hierbij op Gods genade. Via Becon blijkt opnieuw dat Engelse reformatoren echter evenzeer inzetten op de levensvernieuwing en de praktijk van het christenzijn. Het is opvallend dat Becon veelmeer schrijft over de het christenleven dan over de initiële bekering. Met deze insteek wil hij niets afdoen aan het genadekarakter van het heil, maar juist beklemtonen dat de geloofspraktijk het levende bewijs vormt van Gods genade.

De aanzienlijke aandacht voor de praktijk van het christenleven komt niet direct bij Luther vandaan. Veelmeer is dit volgens Hanson te danken aan het humanisme, dat vooral via Erasmus – die enkele jaren op

Britse bodem verbleef – ook in Engeland aanzienlijke invloed uitoefende. Hierbij laat hij de rol van de Straatsburgse hervormer Bucer ongenoemd. Toch was diens korte verblijf in Engeland niet alleen van betekenis voor de kerkelijke reformatie onder Edward VI, maar ook voor de vroomheid en het christenleven door zijn nadruk op de vernieuwing van de gelovige door Gods Geest. Volgens Hanson komt humanistische invloed op Becon vooral op drie terreinen naar voren. In de eerste plaats in zijn grote aandacht voor de huisgodsdienst. Hij zet sterk in op de pedagogische taak van de ouders, omdat de geloofsopvoeding kinderen voorbereidt op hun leven als christen-burgers en zo indirect van beslissende betekenis is voor het welzijn van de samenleving. In nauwe samenhang hiermee gaat Becon ten tweede in op het welzijn van de kerk, waarbij hij vooral wijst op de cruciale invloed van gelovige ambtsdragers. Zij zijn onmisbaar voor de kerk als ze in woord en wandel laten zien wat het geloof in de praktijk betekent. In de derde plaats komt de positie van de christen in de Engelse samenleving bij Becon nadrukkelijk naar voren, want uiteindelijk staat hem een maatschappij voor ogen die luistert en leeft naar het evangelie. In dat kader gaat hij regelmatig in op de noodzaak van sociale gerechtigheid en schroomt hij niet om leidinggevend en hogere kringen onder scherpe kritiek te plaatsen vanwege hun gebrek aan zorg voor de armen. Zijn verhouding naar de verschillende overheden waaronder hij heeft geleefd is dan ook ambivalent. Terwijl hij enerzijds dankbaar is voor Engelse Reformatie, is hij anderzijds kritisch op de sociale ongelijkheid van zijn dagen, waarvan vooral de armen de gevolgen ondervinden. Deze studie legt zodoende een belangrijk stukje van een vrij ingewikkelde puzzel door de gecompliceerde verhouding van Engelse hervormers tot de verschillende Tudoroverheden in kaart te brengen.

Gezien de volgens Hanson aanzienlijke humanistische invloed op hervormers als Becon is het niet vreemd dat het puritanisme juist op Engelse bodem is ontstaan. Deze stroming kwam op vanwege de specifieke positie van de Engelse kerk, die vooral door de beslissing van een sterk centralistisch ingestelde overheid reformatoerisch was geworden en daarom in geestelijk opzicht dringend een verdere hervorming nodig had. Tegelijk ontstond ze echter door de inzet van Engelse reformatoren, die hun nadruk op innerlijke vernieuwing combi-neerden met de noodzaak van een praktische doorwerking op de terreinen van gezin, kerk en samenleving. Het ultieme doel was niets minder dan de reformatie van de totale ‘Commonwealth’.

Waddinxveen

R.W. de Koeijer

Frits Broeyer, *Het verleden van Utrecht als remonstrantse stad, 1610-1618: Maurits' zwaard* (Utrecht: Matrijs, 2018) 384 p., € 24,95 (ISBN 9789053455432).

Na zijn werkzame leven als hoofddocent kerkgeschiedenis bij de Universiteit Utrecht heeft Frits Broeyer zich nog steeds intensief beziggehouden met de (kerk)geschiedenis van Utrecht. *Het verleden van Utrecht* is het eerste van een drietal boeken waarin recent de Synode van Dordrecht (1618-1619) belicht wordt vanuit het perspectief van een van de grotere steden in de Nederlanden aan het einde van de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw. Dit jaar is *Synodestad. Dordrecht 1618-1619* van de hand van Fred van Lieburg gepubliceerd en heeft Erik de Boer zijn boek over Kampen afgerond: *De macht van de minderheid. Het remonstrantisme in Kampen in de spiegel van de nationale synode te Dordrecht (1618-1619)*.

Uitermate belangrijke gebeurtenissen op

weg naar de synode vonden plaats in juli 1618. Op de Neude in Utrecht dankte prins Maurits de waardgelders af. Hij liet onder meer Oldenbarnevelt en Grotius arresteren, wijzigde de samenstelling van stadsbesturen die het samenroepen van een nationale synode probeerden tegen te houden en bewerkte zo de realisatie van het besluit van de Staten-Generaal om een nationale synode te houden. De ondertitel verwijst naar de heenzending van de waardgelders. Het pamflet *Op de Waeg-schael* brengt het moment in beeld waarop Maurits zijn zwaard naast de *Institutie* van Calvijn en een boek van Beza legt. Zijn zwaard heeft voldoende gewicht om de weegschaal te laten doorslaan naar zijn kant, ten koste van het 'Heylich recht' van de stad Utrecht.

Om het gehele verhaal te vertellen vanaf Hubert Duijfhuis – pastoor en predikant van Utrecht in de jaren 1574-1518 – tot de situatie na 1632, toen zich een gedoopte Remonstrantse Gereformeerde Gemeente binnen de muren van Utrecht bevond, heeft Broeyer minutieus alle op deze periode betrekking hebbende archiefstukken bestudeerd. Elk van de twaalf hoofdstukken begint met een korte inleiding en heeft aan het einde een korte paragraaf 'tot slot'. Vanwege de vele details die voor het voetlicht gehaald worden, dreigt soms het zicht op de rode draad van de gebeurtenissen verloren te gaan. De in- en uitleidingen helpen echter om de lijn van het betoog vast te houden.

In de onderzochte periode blijkt dat de kerkenraad van Utrecht zich zeer veel moeite moest getroosten om het aantal predikanten dat nodig was voor de ambtelijke bearbeiding van de stad op peil te houden. Regelmatig komen predikanten van elders om voor enkele weken of enkele maanden hand- en spandiensten te verlenen, zodat het kerkelijk leven – en met name de avondmaalsviering – voortgang kan hebben. De remonstrantse hofprediker Johannes Wten-

bogaert heeft frequent de reis van 's-Gravenhage naar Utrecht gemaakt om de kerk in zijn geboortestad met raad en daad bij te staan.

Hoofdstuk 7 dat gewijd is aan het godsdienstdebat van 2 mei 1617, getuigt van *Entdeckungsfreude*. Aan dit debat tussen vier contraremonstrantse afgevaardigden die niet theologisch geschoold waren en acht predikanten is tot op heden geen aandacht geschonken in de geschiedschrijving. Broeyer heeft dankbaar gebruikgemaakt van het door hem ontdekte verslag van niet minder dan veertien foliopagina's in het Archief C. Berger. Dirck van Velthuysen, woordvoerder van de vier contraremonstranten, heeft een verslag vervaardigd, waarin hij op levendige wijze het verloop van het debat beschrijft.

In zijn slotbeschouwing merkt Broeyer terecht op dat vanuit de bewaard gebleven documenten één groep niet in beeld is gekomen – de gematigden. De twisten wekken de indruk dat iedereen ofwel bij de remonstranten ofwel bij de contraremonstranten hoorde. 'Voordat het conflict losbarstte moeten er zelfs nog veel meer mensen zijn geweest, die gematigd, moderaat in hun opvattingen waren' (327). Zij hebben echter geen sporen achtergelaten waarmee de auteur zijn verhaal had kunnen verrijken.

Afzonderlijke vermelding verdient de zorgvuldige selectie van de illustraties die dit mooi vormgegeven boek sieren en de voortreffelijke wijze waarop de afbeeldingen gelithografeerd zijn.

W.H.Th. Moehn

Fred van Lieburg, *Synodestad: Dordrecht 1618-1619* (Amsterdam: Prometheus, 2019) 368 p., € 24,99 (ISBN 9789044638318).

De afgelopen tijd zijn veel publicaties aan de nationale Synode van Dordrecht van 1618-1619 gewijd. De meeste gaan over de Dordtse leerregels, van systematische beschouwingen tot en met pastorale handreikingen. Andere hebben betrekking op de Dordtse kerkorde en de Statenvertaling van de Bijbel. Het boek van Fred van Lieburg, hoogleraar religiegeschiedenis bij de faculteit der geesteswetenschappen aan de Vrije Universiteit Amsterdam en inwoner van Dordrecht, heeft een specifieke invalshoek: het brengt in kaart wat er op de Europese kerkelijke topconferentie in zijn woonplaats allemaal wel niet gebeurd is. Niet alleen in de vergaderzaal, maar vooral ook achter de schermen.

De aanduidingen van de hoofdstukken geven een goede indruk van de inhoud: lange aanloop, Dordtse doorbraak, internationaal calvinisme, logistieke uitdaging, synodaal theater, gewraakte rechters, communicatieve ruimte, theologische politiek, publieke zuivering, energieke gevangenen, klein universum en lange nasleep. De hoofdstukken zijn allemaal onderverdeeld in behapbare paragrafen, ook steeds aangeduid met een trefzeker bijvoeglijk en dito zelfstandig naamwoord.

De auteur combineert een chronologische opzet met een thematische benadering, waardoor men nogal eens in de tijd teruggaat. Maar dat is niet erg, want *Synodestad Dordrecht 1618-1619* beslaat een betrekkelijk korte periode: zeven maanden. 'Met de aanloop en de nasleep zou je de tijdfabekening nog tot de jaren 1617-1620 kunnen oprekken, maar dan houdt het echt wel op.'

Ik aarzel niet om *Synodestad Dordrecht 1618-1619* een magistraal boek te noemen. Het is anders dan alle andere publicaties

over de synode en haar besluiten inzake de leer, de kerkorde en de bijbelvertaling, omdat men de achtergronden van het verhaal werkelijk uit de eerste hand krijgt. In de lijst met primaire bronnen komt men brieven, dagboeken, rekeningen, alba amicorum, reisverslagen, synodejournalen en dergelijke tegen. Op basis daarvan krijgt men een indruk van wat de mensen die bij de synode betrokken waren, al was het misschien slechts zijdelings, beleefd (en doorstaan) hebben. Zo wordt duidelijk dat niet alleen het grote verhaal van 1618-1619 verteld kan worden, maar ook de 'petite histoire'. In dit opzicht laat Van Lieburg zien dat hij een leerling van A.Th. van Deursen is.

Staat de wetenschappelijke statuur van Van Lieburg borg voor het niveau van *Synodestad: Dordrecht 1618-1619*, de andere kant is zijn onderhoudende, hier en daar zelfs meeslepende stijl van vertellen. Het boek leest 'als een roman'.

Synodestad: Dordrecht 1618-1619 is niet alleen gecombineerd met een opsomming van bronnen, maar ook met een kleurenkatern met fraaie afbeeldingen, met de lijst 'Deelnemers aan de Dordtse synode' en met 'Overzicht van de zittingen'.

Hellendoorn

J.D.Th. Wassenaar

Frank van der Pol, *De vliegende bij op zoek naar honing: Geestelijk leiderschap van Simon Oomius* (Kampen: Brevier, 2019) 224 p., € 24,95 (ISBN 9789492433435).

'Soo vliegen wy dan, gelijck de Byen, door allerhande Schriften, al 't gene wy goet by yeder gevonden hebben, brengen wy over tot ons gebruyck'. Met dit adagium is het oeuvre van Simon Oomius (1630-1706), leerling van Voetius en Hoornbeeck, getekend. Zo ook heeft Van der Pol, emeritus hoogleraar kerkgeschiedenis te Kampen (Broederweg), het

leven en de geestelijke arbeid van Oomius nagespeurd. Tot in detail wordt diens theologie opengelegd maar ook, voor zover mogelijk, operabel gemaakt voor vandaag.

Oomius, theoloog van de Nadere Reformatie, oriënteerde zich breed. Wat de Reformatie betreft stond hij met Beza, Bullinger, Bucer, Luther, Melanchthon, Musculus, Piscator en Vermigli een 'breed-reformatorische ruimte' voor. Maar hij ging verder terug in de geschiedenis, met name naar Thomas à Kempis. Wat echter vooral opvalt is zijn kennis(name) van heidense auteurs als Plato, Aristoteles, Seneca en Cicero. 'Als we de filosofen lezen en daarin iets nuttigs vinden, dan brengen we dat over in onze leer. De nuttige zaken (Grieks: *userè-mata*) uit de boeken van heidenen zijn als schaduwen van een meer volkomen licht. Ze worden door mij opgetekend om daardoor mijzelf en anderen op te wekken tot een voor God meer devoot gemoed; om daarmee God dankbaarheid te tonen.'

Wel signaleert hij aan de universiteiten een toenemende spanning tussen geloof en rede, tussen theologie en filosofie. Hij kritiseert 'rationalistische overwaardering van het verstand'. De theologie moet wel heersen over de filosofie. Ze moet de filosofie, waar nodig corrigeren, hoewel in een geest van zachtaardigheid. Toen de kerk nog jong was, combineerden kerkvaders openheid naar de wereld met 'gelovige aanvaarding van Gods bijzondere openbaring'. Zelf staat hij voor 'vrijheid van denken', als de waarheid van de Schrift maar niet wordt benadeeld of beschadigd. Heidense filosofen hebben weliswaar het bestaan van 'een godheid' uit 'de verborgenheden der natuur afgelezen' (cf. Rom. 1:18) maar het licht der natuur en de menselijke rede vallen niet samen met de Schrift. Oomius heeft ook grondig kennisgenomen van het wijsgerige gedachtegoed van René Descartes, die hij de nieuwe Hercules noemde. Maar hij kiest dan over-

duidelijk positie in de anticartesiaanse polemiek. Nochtans stimuleerde Oomius zijn studenten tot het integreren van niet-christelijk gedachtegoed in hun theologiseren. Zo komt Oomius, naar mijn oordeel, als een niet-alledaagse theoloog van de Nadere Reformatie voor het voetlicht.

Intussen, zegt Van der Pol, is er van zijn vele en veelzijdige publicaties in zijn tijd 'aanwijsbaar positieve invloed' uitgegaan. Van der Pol trekt, als gezegd, het gedachtegoed van Oomius ook door naar onze tijd. Ik wijs hier met name op de ziekentroost, in zijn geschrift *De godtsalige siecke en krancke op hare bedroefde legersteden onderricht ende vertroost* (1680). Oomius analyseert 'de religieuze binnenkant van ziekte en dood'. Nochtans rekent hij ziekenbezoek niet tot de eigenlijke kern van het predikantswerk. Ziekenbezoek is 'een gemeyn werk der liefde, 't welcke allen christenen geboden wort', hoewel de herders daarvan niet ontslagen zijn. Waarvan acte!

Twee derde van zijn publicaties heeft Oomius gewijd aan 'politiek en samenleving'. Van der Pol noemt vooral: *Het geopende en wederleyde Muhammedisdom of Turckdom* (1666). De context is zeker geda-teerd. Maar al is Oomius van oordeel, dat christelijk Europa eindelijk eens met 'een gezamenlijk militair antwoord' moet komen tegen de aanhangers van de islam, men moet wel weten wie men bestrijdt. Oomius wil betrouwbare informatie verschaffen over de islam en wil zo een einde maken aan 'fabels, zoals het zogeheten *Calvino-Turcismus*: de rooms-katholieke en lutherse beschuldiging dat de gereformeerde leer een verkapt vorm van islam zou zijn'. Voor hem is de islam de 'oosterse Antichrist', al biedt de Koran 'burgerlijke en morele deugden (...) die naamchristenen kunnen beschamen'. Moslims en christenen dienen niet dezelfde God. Voor hun bekering is het nodig dat geleerden in Europa zich oefenen in de mohammedaanse

wetenschappen en talen, 'in het bijzonder de Arabische'.

Oomius' traktaat *Theologico-politica dissertatio* (1666) handelt over het niet in het openbaar toelaten van de rooms-katholieke godsdienst. Ook de relatie van de overheid in Kampen, waar hij predikant was, tot de toenemende kerkelijke verscheidenheid komt aan de orde. Het zal duidelijk zijn dat van de toepasbaarheid van praktische verhandelingen, die Oomius gaf ten tijde van het *corpus christianum*, vandaag weinig meer over is.

Ten slotte noem ik de uitgebreide, gedeels autobiografische en vaak curieuze aandacht, die Oomius gaf aan de ouderdom (sverschijnselen). Van der Pol bracht zo het veelzijdige werk van Oomius op een treffende wijze in beeld. Een fraai boek.

Huizen

J. van der Graaf

Fred van Lieburg en Joke Roelevink (red.), *Ramp of redding? 200 jaar Algemeen Reglement voor het Bestuur der Hervormde Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden 1816-2016* (Utrecht: Boekencentrum, 2018) 208 p., € 14,99 (ISBN 9789023971313).

Was de herdenking (2016) van de invoering van het Algemeen Reglement in 1816 de herdenking van een ramp of van een redding? Sinds de invoering van de kerkorde van 1951 moet het Algemeen Reglement het nagenoeg bij iedereen ontgelden: het zou de oorzaak zijn van een kerkelijke bureaucratie, van vrijheid in de leer en daarmee ook van Afscheiding en Doleantie. Maar doet die opvatting recht aan de werkelijkheid? In de lezingen die tijdens een tweedaags symposium ter herdenking van de invoering van het Reglement werden gehouden en die nu zijn gebundeld, wordt een grondig, leesbaar en genuanceerd beeld geschetst van zijn voor geschiedenis en uitwerking. De gereformeer-

de kerk stond er aan het eind van de Franse overheersing kwetsbaar voor. In iedere provincie golden eigen wetten en kerkorden, de Franse koning wilde overgaan tot een ver gaande onttakeling en verzwakking van de kerk. Koning Willem I zag het als zijn roeping om staatkundig de Nederlandse provincies te verenigen tot één koninkrijk, en om hetzelfde te doen met de vaderlandse kerk. Zonder Algemeen Reglement was de kerk in Nederland versnipperd en verzwakt geraakt. In zekere zin was het Reglement een redding. Belangrijk is ook de constatering dat Willem I zich formeel niet met het belijden bemoeide, al tekent Jeroen Koch duidelijk de contouren van Willems eigen verlichtingsidealen. De gedachte dat het Reglement de betekenis van de confessie verzwakt heeft, moet zelf afgezwakt worden, op de *quia-qua-tenus*-kwestie na. De bezwaren tegen het Reglement richtten zich meer op de aristocratische en zelfs oligarchische wijze waarop de kerk geregeerd werd.

Afscheiding en Doleantie zijn daarom niet zozeer te verklaren vanuit een verwerpelijk Reglement, maar vanuit de innerlijke onmacht en onwil van de kerk zelf om haar belijdenis te laten functioneren. De lotgeval len van het adres van ds. Molenaar en de kwestie-Meijboom tonen niet de zwakte van het Reglement, maar van het kerkelijk bestuur. Joke Roelevink en Roel Kuiper wijzen in dat licht op de betekenis van het Réveil en het ontstaan van bewegingen als de Confessionele Vereniging (1864) en de Gereformeerde Bond (1906). Deze bewegingen hadden niet de omverwerping van het Reglement tot doel, maar de geestelijke doorwerking van de kerkelijke belijdenis. Mij viel bij diverse auteurs de hoge achting op die zij hebben voor Groen van Prinsterer, een geestelijke spilfiguur in de negentiende eeuw. Hij richtte zijn pijlen niet op het Reglement maar op het niet functioneren van de belijdenis.

Een bundel artikelen van diverse auteurs levert soms interne spanning op. Niet alleen rond de vraag of het Reglement een ramp of een redding was, maar ook rond de vraag of Kerk 2025 in feite een terugkeer naar het Reglement is. Arjan Plaisier verwerpt deze gedachte met kracht omdat je geen appels met peren kunt vergelijken (de context van 2016 is totaal anders dan die van 1816), maar met name Joke Roelevink en Leon van den Broeke houden de vergelijking staande. De laatste schrijft 'Bij schaalvergroting trekken bestuurders meer taken naar zich toe. (...) Met *Kerk 2025* wordt de classicale vergadering gemarginaliseerd' (75). Zulke opmerkingen maken het lezen van deze gedegen bundel spannend. Hij biedt een lezenswaardig en prikkelend overzicht van de geschiedenis van ons protestants kerkrecht.

Over verschillende thema's zou ik in deze bundel wel wat meer gelezen willen hebben. Over de vraag bijvoorbeeld hoe de kerk zelf over de Dordtse Kerkorde dacht en waarom deze kennelijk geen *issue* meer was, terwijl er na 1816 bewegingen zijn geweest die wilden terugkeren naar deze oude kerkorde. In de statuten van de Gereformeerde Bond staat ook na 1951 nog steeds een normatieve opmerking over de 'Dordtsche Kerkorde'. Gooit Fred van Lieburg in zijn slotwoord daarom een laatste steen in de vijver door te stellen dat de kerk in 1951 en 2004 bezweken is voor de verleiding om een belijdende kerkorde aan te nemen?

Elburg

A.J. Mensink

George Harinck en Wouter Kroese, *'Men wil toch niet gaarne een masker dragen': Brieven van Henry Dosker aan Herman Bavinck, 1873-1921* [Donum Reeks, 17] (Amsterdam: Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden), 2018) 150 p., € 12,50 (ISBN 9789072319364).

Deze uitgave verscheen bij het afscheid van George Harinck als directeur van het HDC. De brieven, materiaal waar hij in zijn colleges graag gebruik van maakt, zijn geschreven door Henry Elias Dosker (1855-1926) aan zijn vriend Herman Bavinck (1854-1921). Dosker emigreert naar de Verenigde Staten als zijn vader in 1873 predikant wordt in Grand Rapids. Afgezien van enkele persoonlijke ontmoetingen bij overzeese reizen, is de vriendschap gebaseerd op de correspondentie. Alleen de brieven van Dosker aan Bavinck zijn bewaard gebleven en nu dus uitgegeven.

In de inleiding legt Harinck de vinger bij de nauwe betrokkenheid van de gereformeerden in Amerika op het kerkelijke leven in Nederland. Het is inderdaad opmerkelijk hoe groot die betrokkenheid is en hoe intensief het contact blijft ondanks de afstand en gebrekkige communicatiemiddelen. Dosker wordt – net als zijn vader – predikant in de Reformed Church of America. Als er een conflict ontstaat over de kerkelijke tucht met betrekking tot vrijmetselaars waaruit de Christian Reformed Church (CRC) ontstaat, schrijft Dosker over de RCA: '... zij is de zuivere historische voortzetting der N.H.K. Ik verlaat haar niet tenzij ik word uitgeworpen' (78).

De brieven bieden ook een unieke inkijk in de praktijk van een jonge predikant in een emigrantengemeente. Zo schrijft hij aan de vooravond van de bediening van het avondmaal over zijn twijfels en strijd. 'Bij zulke gelegenheden komt het er op aan. Men wil toch niet gaarne een masker dragen.'

Ontroerend zijn de openhartige passages waarin Dosker zijn verdriet deelt over het overlijden van zijn zwangere vrouw Lyda aan de gevolgen van een beroerte en over zijn eenzaamheid daarna:

Want dan denk ik aan de woorden die zij eenige weken voor haar dood eens tot mij zeide. Wij werden beide wakker in den nacht. Zij lag haar hoofdje op mijn boezem, en nog voel ik haar warmen adem op mijne wangen, toen zij even het hoofd opheffend en mij een kus gevend zeide: 'I could not stand it if another should ever take my place (76).

Ook over Hermans eenzaamheid als vrijgezel schrijft Dosker. Hij wist – waarschijnlijk als een van de weinigen – van Bavincks jarenlange verliefdheid op Amelia den Dekker uit Nieuwendijk (1849-1933) en van het feit dat haar vader Hermans huwelijksaanzoek weigerde. Momenteel werkt James Eglinton aan een nieuwe biografie over Bavinck waarin hij dieper op deze kwestie in zal gaan, eerdere biografen zwegen er altijd over.

Naast deze intieme passages leren we uit de briefwisseling ook over theologische onderwerpen. Zo maakt Herman zich zorgen over het feit dat zijn vriend kennelijk vragen heeft over de historiciteit van het scheppingsverhaal in Genesis naar aanleiding van de geologie. Henry antwoordt dat geloof en wetenschap principieel verzoenbaar zijn en dat hij de zesduizend jaar van het menselijk leven op aarde slechts beschouwt 'als een der tijdvakken van het bestaan van onzen aardbol' en dat er tussen het 'in den beginne' en het scheppend spreken van God miljoenen jaren gelegen kunnen hebben (43).

De uitgave eindigt met enkele brieven van Doskers tweede echtgenote Minnie Doornink (1861-1923) aan Bavincks wedu-

we Johanna Schippers (1868-1942). Wij zijn Harinck en Wouter Kroese, een van zijn MA-studenten en inmiddels promovendus bij de PThU, dankbaar voor het ontsluiten van deze mooie bronnenuitgave.

H. van den Belt

Karl Barth, *Predigten 1907–1910*, Simon Weinreich, Peter Zocher (red.), [Karl Barth Gesamtausgabe, 53] (Zürich: Theologischer Verlag Zürich, 2018) 748 p., € 130,00 (ISBN 9783290181468).

In dit 53ste deel van de *Karl Barth Gesamtausgabe* zijn de preken van Barth gebundeld die hij tussen 1907 en 1910 geschreven heeft, de preken dus uit zijn studententijd en die uit het eerste jaar als *Hilfsprediger* in Genève. Het zijn er 55 in totaal, zij het niet allemaal in een gemeente gehouden; twee schreef Barth voor homiletisch werkcolleges in respectievelijk Bern en Marburg, verder is zijn proefpreek opgenomen en ook een preek die hij nooit heeft gehouden.

De eerste preek die Barth in de gemeente uitspreekt hield hij tijdens zijn korte, eerste vicariaat op 4 augustus 1907 in Meiringen, met onder zijn gehoor zijn grootmoeder die zich achter een pilaar verstoppt had en volgens Barth zelf waarschijnlijk niet erg gesticht was. Deze preek is eigenlijk wel kenmerkend voor hoe hij toen dacht en waar hij stond. De tekst is Psalm 121:1-2, een tussen de bergen van Berner Oberland niet erg verrassend te noemen keuze. Hij beschrijft de bergwereld uitvoerig, wijst op Gods scheppermacht, om dan te vragen of de Zwitserse Alpen als de 'zichtbaren Wahrzeichen von Gottes Allmacht' (15) ons wel bij Hem brengen. Het antwoord is ontkenkend, we moeten daarvoor bij Christus zijn. Barth neemt zijn hoorders – en deze homiletische salto mag zeker wel

verrassend genoemd worden! – mee naar twee andere bergen: de berg van de zaligsprekingen en Golgotha. ‘Hier sind die Berge, von denen *uns* Hilfe kommt’ (17).

In deze fase van zijn leven beweegt Barth zich in de sporen van zijn liberale leermeesters. Als hij over het ‘innere Leben’ spreekt (o.a.127, 141, 161) herkennen we zijn leermeester Wilhelm Herrmann en als hij stelt: ‘Die Seligkeit ist eine Kraft der Gegenwart’ (119), varieert hij het bekende woord van Ernst Troeltsch: ‘Das Jenseits ist die Kraft des Diesseits.’ In de preek over Lukas 2:15 die hij met Kerst 1909 in een paar dorpjes in Hessen houdt, legt hij de oproep van de herders om het woord dat geschied is te gaan zien uit als oproep om vandaag een mens te zoeken die iets van het nieuwe leven ervaren heeft, en verbindt hij dat met Kerst door te stellen dat dit nu kan, precies *omdat* God mens geworden is (97-106). Daar wordt de betekenis van Jezus als een nieuw begin in de geschiedenis gezien, en begrijpen we ook waarom Barth in de preken uit deze tijd de nadruk legt op de kracht waarin het Godsrijk zich manifesteert. Toch laten zijn preken een ernst zien die weldadig aandoet en hebben ze ook zeggingskracht. Telkens weer verzekert hij dat het leven met God genade is, en dat ons heil niet van ons willen en lopen afhangt.

Van januari tot augustus 1910 heeft Barth, behalve op de christelijke feestdagen, de Brief van Jakobus uitgelegd, maar liefst achttien zondagen lang. Barth gaat in zijn eerste preek uitvoerig op Luthers kritiek op deze brief in, maar brengt ertegenin dat het goed is dat we zowel Paulus als Jakobus hebben, want het gaat in het geloof niet alleen om een ‘Nachdenken über die göttlichen Dinge’ (283), maar ook om de wil, de praktijk. Het zegt wel iets dat Barth in met name deze preken nogal eens naar Kant verwijst. En het kan ook niemand verbazen dat een brief van Paulus nodig was om hem op een ander spoor te brengen.

Het is niet alleen boeiend, maar ook aangrijpend en zelfs confronterend om een jong predikant zo te zien worstelen met de Bijbel en het contemporaine denken. Vernieuwing van de prediking wordt juist daaruit geboren.

G.C. den Hertog

Karl Barth, *Bilder und Dokumente aus seinem Leben*, Peter Zocher (red.), [Karl Barth Gesamtausgabe, 54] (Zürich: Theologischer Verlag Zürich, 2018) 304 p., € 80,00 (ISBN 9783290181994).

Dit 54ste deel in de *Karl Barth Gesamtausgabe* is de eerste in de afdeling VI: ‘Aus Karl Barth Leben’. Het is een boek met foto’s van Barth en zijn familie, in diverse fases van zijn leven, en ook facsimile’s van diverse documenten, allemaal helder en op fraai papier afgedrukt, die kleur geven aan de biografie. Zo staat in deze band het menu van een diner tijdens Barths bezoek aan Groningen in maart 1939 afgedrukt, gesigneerd door diverse aanwezigen (178). Vermakelijk zijn de door een zich ergerende of zich vervelende Barth tijdens docentenvergaderingen verluchte agenda’s op de pagina’s 171 en 236.

Tussen de foto’s en dergelijke door geeft de huidige Bartharchivaris Peter Zocher een beknopte levensbeschrijving. Die biografie is prettig leesbaar en instructief, maar in enkele opzichten erg kort. Zo wordt op pagina 115 Ernst Wolf niet genoemd in de rij van collega’s met wie Barth in Bonn veel contact had, terwijl hij onder hen wel de voornaamste plaats innam. Op pagina 163 meldt Zocher dat ook ‘enge Freunde’ van Barth diens oproep aan de Tsjechen tijdens de ‘Sudetencrisis’ van herfst 1938 om Hitler en de zijnen gewapend te weerstaan niet apprecieerden. Daar had wel bij vermeld mogen worden dat vrijwel de complete *Bekennende Kirche* languit over hem heen viel en zich

van hem distantieerde; er waren er maar enkelen die hem (stilzwijgend) steunden.

Zocher opent zijn inleiding met de opmerking dat foto's een verkeerde indruk kunnen wekken en dat een beeldbiografie dus een zeker risico in zich bergt. Dat is stellig waar, maar een fotoalbum kan ook laatste twijfels wegnemen. Wie na de publicatie van de briefwisseling tussen Barth en Charlotte von Kirschbaum nog vragen heeft over de aard van hun relatie hoeft alleen maar de foto's van hen beiden in dit boek te bekijken om genoeg te weten. De terloopse opmerking van Zocher dat op de verschillende reizen die Barth in de jaren dertig ter ontspanning maakt Charlotte von Kirschbaum steeds meegaat behoeft ook weinig verdere uitleg.

Als dit 'fotoalbum' inderdaad het eerste deel in een rij is, ben ik benieuwd wat er nog allemaal in het vat zit. Eerlijk gezegd kan ik me er niet veel bij voorstellen en heb ik er ook niet veel behoefte aan. Maar dit is wel een band om in te bladeren en te 'snuffelen'.

G.C. den Hertog

Dogmatiek

Craig G. Bartholomew, *Introducing Biblical Hermeneutics: A Comprehensive Framework for Hearing God in Scripture* (Grand Rapids: Baker Academic, 2015) xiv + 623 p., \$ 44.99 (ISBN 9780801039775).

Sinds de oprichting in 1998 heeft Craig Bartholomew een leidende rol gespeeld bij het *Scripture and Hermeneutics Seminar*. Deze onderzoeksgroep zoekt naar manieren om, juist ook in academische setting, de Bijbel zo te interpreteren dat daarin Gods stem voor vandaag (weer) gehoord wordt. In het hier besproken boek maakt Bartholomew de balans op van zijn jarenlange betrokkenheid bij het seminar, door uiteen te zetten hoe

hijzelf zo'n wetenschappelijke en tegelijkertijd gelovige bijbelinterpretatie voor zich ziet.

Het boek is verdeeld in vijf delen. Bartholomew zet programmatisch in, door het fundamentele belang van een ontvanke-lijke luisterhouding te benadrukken. Christenen geloven dat God zelf aan het woord is in de Bijbel, en bij dat spreken van God past alleen een eerbiedig luisteren. Wetenschappelijke interpretatie moet opkomen uit zo'n luisterhouding en daar ook weer bij uitkomen. Bartholomew legt daarom het primaat bij de 'ecclesial reception of Scripture': de kerk, als gemeenschap van hen die Gods stem willen horen, is de meest natuurlijk context voor het lezen van de Schrift. Bijbelwetenschappelijk onderzoek moet daaraan dienstbaar zijn en de kerkelijke receptie verdiepen.

In aansluiting hierbij gaat het tweede deel van het boek over het belang van bijbelse theologie voor de uitleg van de Schrift. Bij alle diversiteit (die niet geminimaliseerd mag worden) is er, gecentreerd rond Christus, ook samenhang tussen de verschillende delen van de Bijbel. Dat is een belangrijk uitgangspunt voor wie de Bijbel beschouwt als het Woord van God. De bijbelse theologie beschrijft deze samenhang en kan zodoende gezien worden als een soort hedendaagse vorm van de in de vroege kerk zo belangrijke *regula fidei*. Vandaar het grote belang van deze discipline: ze helpt om schriftgedeelten te lezen als delen van het grote geheel. Bartholomew ziet het meeste in een 'narrative biblical theology', dat wil zeggen: een bijbelse theologie die primair focust op het grote bijbelse 'verhaal' (de heilsgeschiedenis). Zo'n benadering – Bartholomew verwijst instemmend naar B. Holwerda, H.N. Ridderbos en de door hen vertegenwoordigde 'heilshistorische school' in Nederland – kan het meeste recht doen aan zowel diversiteit en samenhang, alsook aan de centrale plaats van Christus in Gods handelen met deze wereld.

Juist ook vanwege het primaat van kerkelijke interpretatie acht Bartholomew het een positieve ontwikkeling dat er de afgelopen decennia steeds meer aandacht is gekomen voor de receptiegeschiedenis van de bijbeltekst. In het derde deel van zijn boek gaat hijzelf ook in (relatief) kort bestek de geschiedenis van bijbelinterpretatie na, van *inner-biblical exegesis* tot postmoderne lezingen. Het interessante van dit overzicht is dat Bartholomew de verschillende benaderingen niet alleen beschrijft, maar ook evalueert op hun bruikbaarheid voor vandaag. Orthodox-christelijke bijbelwetenschappers moeten zijns inziens op zoek naar een nieuwe, theologische wijze van interpretatie, die, met integratie van de waarheidselementen uit andere benaderingen, weer vraagt naar wat Góð in de bijbelteksten te zeggen heeft – na de ‘historical turn’ van het modernisme en de ‘literary turn’ van het postmodernisme, is het hoog tijd voor een ‘theological turn’. In de schatten van de brede christelijke traditie ligt veel verborgen wat ons daarbij van dienst kan zijn.

In het vierde deel gaat Bartholomew dan na welke ontwikkelingen in aanpalende disciplines van belang zijn voor zo’n theologische wending in de bijbelwetenschappen. In afzonderlijke hoofdstukken bespreekt hij de filosofie/filosofische hermeneutiek, de geschiedwetenschappen, de literatuurwetenschappen en de systematische theologie. Deze bespreking bevat veel waardevols, maar is ook wel erg breed. Blijkens de ondertitel van het boek wil Bartholomew inderdaad een ‘comprehensive framework’ voor bijbelinterpretatie geven, maar dit vierde deel (en het boek als geheel) zou aan waarde gewonnen hebben als de opbrengsten van de rondgang door de disciplines waren geïntegreerd in een samenhangend ontwerp voor theologische interpretatie. Dat ontbreekt nu.

Het vijfde, afsluitende deel van het boek begint met een *good practice*: Bartholomew

geeft een theologische lezing van de brief aan de Hebreëën. Vervolgens focust hij, in het slothoofdstuk, op de wisselwerking tussen bijbelinterpretatie en prediking.

Alles bij elkaar is dit zeker een veelomvattende boek. Waardevol en inspirerend zijn vooral de nadruk en vrijmoedigheid waarmee Bartholomew het spreken van God in de Schrift centraal stelt. Hij herinnert er terecht aan dat onze geloofsovertuiging verschil behoort te maken voor ons bijbelwetenschappelijk onderzoek: ‘Having heard and encountered the living God, academic biblical interpretation cannot proceed as though this has not happened. Instead, it will be placed in service of this God’ (545).

Dordrecht

H. de Waard

A. van de Beek, *Altijd dat kruis* (Utrecht: KokBoekencentrum, 2018) 158 p., € 9,99 (ISBN 0789021170626).

Deze publicatie van de bekende en inmiddels gepensioneerde dogmaticus Bram van de Beek is een herhaald, hartstochtelijk en helder pleidooi om de Schriften vanuit Christus te lezen en kerk en wereld principieel te benaderen vanuit het perspectief van het kruis. Het is geschreven als een krachtig antwoord op de veelgehoorde kritiek dat in zijn denken de aandacht te eenzijdig op dit aspect gericht zou zijn en daarmee te somber, omdat ze te weinig oog heeft voor Christus’ verrijzenis en de vernieuwende werking van de Geest. Voor de auteur is het precies andersom: juist het kruis, dat ons van alle ‘moeten’ bevrijdt en radicale verzoening en verlossing toezegt, is evangelie bij uitstek, goede boodschap, de beste die een mens kan horen. In kort bestek en met de hem bekende stijl legt Van de Beek daar in dit boekje getuigenis van af en zegt hij nogmaals zijn (theologische) hart uit. Al lezend word je

verrast en verrijkt, ook al worden er in principe geen dingen gezegd die hij al niet eerder heeft betoogd. Eerdere en door meerderen geopperde bezwaren tegen Van de Beeks sterk doorgevoerde focus op de Gekruisigde zullen door de verschijning van dit boekje dan ook niet worden weggenomen. Tegelijk is de inhoud van deze publicatie, die is opgedeeld in twaalf overzichtelijke hoofdstukken, zó ingegeven door de Schrift en is de toon geregeld zó gedreven en Geestdoorademd, dat het ook tegensprekers van zijn theologie te denken moet geven. Wie met recht en reden op grond van dezelfde Schrift pleit voor een breder en genuanceerder perspectief dan dat van Van de Beek, doet er in ieder geval goed aan de pointe van *Altijd dat kruis* in denken en (s)preken blijvend te verdisconteren!

Amsterdam

P.J. Visser

Daniel Castelo en Robert W. Wall, *The Marks of Scripture: Rethinking the Nature of the Bible* (Grand Rapids: Baker Academic, 2019) 192 p., \$ 21.99 (ISBN 9780801049552).

De auteurs, die beiden verbonden zijn aan Seattle Pacific University, stellen vragen bij de parallel tussen de leer van de twee naturen van de Heere Jezus en de goddelijke en menselijke factor van de Schrift. Ik deel hun bezwaar maar niet de redenen die zij opgeven, namelijk dat zij overmatig de aandacht laten vallen op de Schrift als bron van kennis over God. Mijns inziens is de simpele constatering dat de schriftleer thuishoort bij de leer van de Heilige Geest voldoende om aan deze parallel niet te veel betekenis toe te kennen. Gods Geest neemt mensen op een bijzondere wijze in zijn dienst om anderen te vertellen wie de levende God is en wat Hij van de mens wil.

Castelo en Wall bewandelen een andere

weg. Vanuit het gezichtspunt dat de kerk de Schrift uitlegt en toepast, bezien zij de Schrift vanuit de vier klassieke en historische kenmerken van de kerk, namelijk één, heilig, katholiek en apostolisch. De eenheid en diversiteit van de kerk is verbonden met de eenheid en diversiteit van de Schrift. Daarbij prevaleert de eenheid.

Zoals de kerk heilig is, is de Schrift heilig, omdat het doel van de Schrift is dat de mens samen met anderen God leert verheerlijken. De katholiciteit van de Schrift bepaalt ons erbij dat wij al de heiligen nodig hebben om de Schrift te verstaan. Zeker voor het Nieuwe Testament spreekt de apostoliciteit het meest voor zich. De Schrift is het apostolisch getuigenis aangaande Heere Jezus en breder de drie-enige God.

Ongetwijfeld vinden we in *The Marks of Scripture* mooie gedachten. De Schrift is geen doel in zich maar is ons gegeven opdat wij God leren verheerlijken en zijn kerk wordt gebouwd. Echter, ik acht de insteek die de auteurs kiezen onbevredigend. Het is een insteek die helemaal past in het postmoderne klimaat. Over de uitleg en betekenis van de Schrift kunnen we alleen in de context van de kerk spreken. Alle nadruk valt op de Schrift als het middel dat God gebruikt om zijn kerk te bouwen, terwijl andere elementen onderbelicht of onbenoemd blijven.

Ik gaf al aan dat in deze studie weinig recht wordt gedaan aan de Schrift als bron en norm van ware kennis over God. Daarmee verdwijnt feitelijk de mogelijkheid dat de Schrift een kritische instantie wordt tegenover de kerk en dat de Schrift gids is om te bepalen in hoeverre een concrete kerk gezien kan worden als een gestalte van de kerk van Christus. Deze studie geeft een benadering die inmiddels breed in het protestantisme wordt gevolgd. Zij roept wel de vraag op wat het bestaansrecht is van de Reformatie als het verstaan van de Schrift door de kerk zo'n overheersende positie

krijgt. Merkwaardig is dat de auteurs dit probleem niet eens aansnijden.

Nunspeet

P. de Vries

Helen De Cruz, *Religious Disagreement*
[Elements in the Philosophy of Religion]
(Cambridge: Cambridge University Press,
2019) 70 p., £ 15.00 (ISBN: 9781108457316).

‘Cambridge Elements’ is een nieuwe reeks van CUP waarin inmiddels al heel wat deeltjes verschenen zijn terwijl er nog meer op de rol staan. Ik vermoed dat men een pendant wil neerzetten van de succesvolle *Very Short Introduction*-reeks van evenknie OUP. Of dat gaat lukken staat nog te bezien, maar de boekjes praten de lezer in elk geval in kort bestek deskundig bij over tal van thema’s die academisch onderzocht worden. De reeks is onderverdeeld in een heel aantal series, en het onderhavige deeltje komt uit in de serie over godsdienstwijsbegeerte (een serie over theologie staat nog uit).

Helen de Cruz (Gent, 1978) is een analytisch filosofe die veel en op hoog academisch niveau publiceert. Na docentaanstellingen aan de VU en in Oxford aanvaardde ze onlangs een hoogleraarsbenoeming aan de Saint Louis University in Missouri. Eén van haar interessegebieden is godsdienst en theologie (ik meen een speciale sympathie voor gereformeerde theologie bij haar waar te nemen), en ze neemt het van tijd tot tijd vanuit haar filosofische expertise ook voor die twee op. Haar hier te bespreken boekje sluit aan bij een breder debat in de hedendaagse filosofie over ‘the epistemology of disagreement’: hoe moeten we redelijkerwijs omgaan met tegengestelde meningen op een bepaald terrein? Hier wordt die vraag dus toegespitst op *levensbeschouwelijke* onenigheid. Wanneer een atheïst ontdekt dat iemand die intellectueel zijns gelijke is gelo-

vig is, kan hij dan nog met dezelfde kracht aan zijn atheïsme blijven vasthouden, of doet hij er beter aan een agnostische houding aan te nemen? Het valt immers niet in te zien waarom hij meer gelijk zou hebben dan zijn ‘epistemic peer’. Het omgekeerde geldt dan echter ook, dus wellicht moet de gelovige agnostisch(er) worden?

Volgens De Cruz is het epistemisch inderdaad een relevant gegeven wanneer anderen het oneens zijn met mijn geloofsovertuiging, maar hoeft dat er niet toe te leiden dat ik agnost word. Ook ‘toevallige’ factoren die van invloed zijn op ons geloof, zoals de plaats waar onze wieg stond en de opvoeding die we kregen, hoeven ons niet agnostisch te maken. Geen mens kan zich aan dat soort factoren onttrekken – er bestaat hier dus geen neutraal terrein – maar we kunnen wel proberen onze vooroordelen kritisch te bejegenen door de gezichtspunten van mensen met een andere afkomst en achtergrond serieus te nemen. Als dat er echter niet toe leidt dat we fundamenteel van visie veranderen, is er geen aanleiding om onze specifieke geloofsovertuiging op te geven. Complex is wat er gebeurt wanneer we *wel* van visie veranderen. Bij zo’n bekering wijzigen immers vaak niet alleen onze opvattingen, maar ook de maatstaven aan de hand waarvan we opvattingen beoordelen. Augustinus overkwam dat tweemaal, en hij voelde zelf aan hoe lastig het was dat hij zijn vriend Honoratus, die hij eerst overgehaald had tot het manicheïsme, nu weer daarvandaan tot het katholieke geloof moest zien te bewegen. Waarom zou Honoratus hem immers nog vertrouwen? Het enige wat Augustinus kon doen, was zijn argumenten op tafel leggen – en dat deed hij dan ook in *De Utilitate Credendi*.

De Cruz wijdt ook een hoofdstuk aan de *consensus gentium*-redenering die Calvijn van Cicero overnam. Als kennis een sociale kant heeft, dus als de overtuiging van anderen

belangrijk is voor de kracht waarmee ik aan de mijne kan vasthouden, is dan het feit dat in alle culturen een besef van het goddelijke voorkomt geen sterk argument voor het geloof? De Cruz relateert dit punt – de consensus kan evolutionaire wortels hebben en ‘het goddelijke’ is bovendien een veel vagere notie dan de persoonlijke God van het geloof – maar acht het toch niet geheel zonder betekenis. Ze trekt een aardige parallel: als ik zie dat veel van mijn burens hun afvalcontainer buiten zetten op een dag waarop ik het niet verwacht, kan ik maar beter hun voorbeeld volgen vanuit de veronderstelling dat zij over informatie beschikken die mij ontgaat is (42).

Het laatste hoofdstuk bespreekt wat we *in religiosis* onder een expert kunnen verstaan. Moet je als leek zo’n expert (lees: dominee, rabbi, hoogleraar) zonder meer vertrouwen of kun je beter omgekeerd vanuit je eigen mening bepalen wie je als expert beschouwt? Het is eerste is te veel eer voor de expert, aldus De Cruz, het laatste te weinig. Experts zijn het beste te beschouwen als *leraren*: erken dat ze meer weten dan jijzelf, luister daarom goed naar hen en probeer hun redenen te begrijpen, maar ga van daaruit (bijvoorbeeld als ze het onderling met elkaar oneens zijn) op hun schouders staan in plaats van hen te imiteren. Het luisteren naar overwegingen en argumenten van beter ingewijden helpt in elk geval altijd om je meningsvorming op een hoger plan te tillen. Al met al biedt dit kleine maar rijk gedocumenteerde boekje bijzonder interessante lectuur.

G. van den Brink

Roger Dewandeler, *Spiritualiteit van de twijfel* (Utrecht: KokBoekencentrum, 2019) 127 p., € 12,99 (ISBN 9789023956815).

‘In dit geschrift rekent Dewandeler af met de misvatting dat geloof gepaard moet gaan met

zekerheid, vaste overtuiging en eenduidigheid’. Dat zegt Rick Benjamins, bijzonder hoogleraar theologie bij de PThU in Groningen, in een voorwoord bij dit geschrift van de predikant van de Waalse gemeenten van Dordrecht, Breda en Middelburg, die tevens gastvoorganger is bij de remonstranten. In het voorwoord bij de Franse editie wordt het wel heel kras gezegd: ‘Bewust aanvaarde en goed gehanteerde twijfel is een tegengif tegen de waanzinnige en criminele razernij die absolute overtuigingen kunnen teweegbrengen.’ Zelf zegt de auteur dat de twijfel in ere moet worden hersteld.

In een eerste hoofdstuk geeft de schrijver als opstap voor zijn legitimering en fundering van twijfel een doorkijk in het denken van Descartes, Kant, Feuerbach, Marx, Freud, Nietzsche. In het tweede hoofdstuk haalt hij voor bijbelse onderbouwing van fundamentele twijfel aan: Abraham, met het beoogde offer van Izak en zijn gebed voor Sodom, de ongelovige Thomas, Job in de twistgesprekken met God en Jacob in zijn worsteling met God bij de Jabbok. Hierbij dient direct te worden opgemerkt dat hij spreekt over ‘de legende’ van Abraham en van Thomas. Hij staat zichzelf ook ‘vrije lezing van de teksten’ toe. In dit hoofdstuk sluit hij af met ‘de Jezus uit Marcus’, die in zijn schreeuw aan het kruis over de afwezigheid van God dezelfde opstandigheid te kennen geeft als Job tegenover ‘een vrijwel afwezige God’. In het derde hoofdstuk worden Miguel Servet, met zijn ‘christendom zonder Drie-eenheid en zonder goddelijke Christus’ en Sebastian Castellio met zijn *Traité des hérétiques* als kroongetuigen van twijfel versus absolutisme opgevoerd. Hij noemt zelf ook de dogma’s die Servet verwierp, ‘discutabel vanuit Bijbels oogpunt’. In het laatste hoofdstuk geeft de auteur aan dat hij het ‘onze tijdgenoten die het aan religieuze taal ontbreekt en sterk twijfelen’ mogelijk wil maken nog over God te denken en dat het

daarvoor nodig is 'het geloof niet meer (te) beschouwen in termen van instemming met een leerstelsel'. Ook de interreligieuze dialoog wil hij ermee bevorderen. Hij komt tot een slotsom met zes 'kostbare vormen' voor 'een gelovende twijfel', te weten als: *onzekerheid over het heil, onzekerheid over de waarheid, onzekerheid over de taal, twist en protest, verscheurdheid tussen het wereldse en het geestelijke, acceptatie van verschil*. In een uitgebreid cursief omschrijft hij zich als *Homo dubitans*: 'Ik twijfel zoals Thomas, die wil aanraken, omdat ik het nodig heb om aan te raken. Zoals Abraham, die zich niet kan voorstellen dat God het recht heeft om de inwoners van Sodom en Gomorra zo wreed te straffen. Zoals Jacob, die vol hoop en onzekerheid met God een gevecht van man tot man voert. Ik leer twijfelen op een manier waarvan Miguel Servet misschien een voorgevoel had. (...) Ik twijfel zoals Sebastian Castellio, die er een kunst van maakte: de vaardigheid om te geloven en te twijfelen, te weten en niet te weten (...)'.

De schrijver behandelt de Bijbel 'als ieder ander literair werk uit de Oudheid'. Vele schriftplaatsen laat hij de revue passer. Maar de Bijbel is nergens Openbaring. Al met al wil hij 'de illusie van de zekerheid' opgeven. Dat staat ver af van wat de Nederlandse Geloofsbelijdenis belijdt aangaande de Heilige Schrift: '(...) En wij geloven zonder enige twijfel al wat daarin begrepen is (...)', zelfs ook met een beroep op het getuigenis van de Heilige Geest in de harten. Over spiritualiteit gesproken! Dat zal de auteur niet overtuigen. En gezien zijn vrijheid in de omgang met de Schrift ook niet het woord van de apostel Petrus: 'En wij hebben het profetische woord dat zeer vast is (...)'. De bijbelse noties inzake worsteling met de leidingen van God in het leven, die in dit boek worden opgevoerd, slaan louter op *gelovigen*, en dan als *aanvechtingen*. Dat is niet zomaar over te brengen op de scepsis

van 'onze tijdgenoten', die de schrijver voor ogen heeft. H. Jonker schreef ooit dat de profeten vaak hun klachten naar de hemel hebben geuit, maar dat ze *nooit* aan het bestaan van God twijfelden. En A.A. van Ruler sprak over de 'ziekte van de twijfel als normaal' in zijn *Ultra-gereformeerd en vrijzinnig*. Dit boek van Dewandeler valt onder de tweede categorie.

Huizen

J. van der Graaf

Gerrit Glas en Jeroen de Ridder (red.), *The Future of Creation Order*. Volume 1: *Philosophical, Scientific, and Religious Perspectives on Order and Emergence* (Cham: Springer, 2017; corrected publication 2018) 347 p., € 108,99 (ISBN 9783319708805).

In het wijsgerig denken van Herman Dooyeweerd en zijn navolgers neemt de notie van een *scheppingsorde* traditioneel een grote plaats in. Daarmee doelt men op een door de Schepper voorgegeven structurering van de werkelijkheid, waarbij elke 'zijnswijze' door afzonderlijke onveranderlijke wetten gereguleerd en begrensd wordt en schepselen alleen kunnen floreren wanneer ze zich naar die wetten voegen. Dooyeweerd bedacht deze notie niet zelf, maar werd geïnspireerd door Abraham Kuyper en daarachter door eeuwenoude theologische en filosofische tradities waarin de idee van een vaststaande kosmische orde gearticuleerd was. Nadat de wetenschappelijke revolutie deze idee aanvankelijk versterkte (er werden immers *natuurwetten* aangetroffen!), kwam ze vanaf de negentiende eeuw juist onder grote druk te staan. De evolutietheorie, de sociale wetenschappen en de postmoderne filosofie benadrukten elk op eigen wijze de onvoorspelbaarheid en contingentie van de dingen, alsmede de contextuele bepaaldheid van ons verstaan ervan. Theologen voegden daar nog

aan toe dat wanneer men los van Christus en het kruis de scheppingsorde meent te kennen, deze al gauw misbruikt wordt voor de verheerlijking van ras, volk en vaderland en andere natuurlijke of historische gegevens waarop we ons graag laten voorstaan. Scheppingsordetheologie maakt dat we ons fixeren op een geïdealiseerd verleden in plaats van dat we, zoals het Nieuwe Testament wil, de toekomst van Gods Koninkrijk maatgevend laten zijn voor ons doen en laten.

Kan de scheppingsorde uit het geweld van deze veelsoortige kritiek gered worden en heeft zij dientengevolge nog een toekomst? Dat is de vraag die in deze bundel centraal staat. *The Future of Creation Order* bevatten de 'proceedings' van een gelijknamig internationaal jubileumcongres van de Stichting voor Reformatorische Wijsbegeerte dat alweer even geleden (in 2011) aan de Vrije Universiteit plaatsvond. De bundel wordt geopend met een prima introductie door de redacteuren, die er ondanks de veelheid aan invalshoeken en perspectieven goed in geslaagd zijn hem tot een eenheid te maken. Een tweede deel staat overigens nog uit – wat dat zal bevatten en hoe het zich verhoudt tot het eerste deel blijft hier helaas onbesproken. Dit deel bestaat uit (1) opstellen die het concept 'creation order' als zodanig verkennen, (2) opstellen die dat concept relateren aan de afzonderlijke wetenschappen (met name wiskunde, natuurkunde, biologie en de menswetenschappen), en (3) opstellen die het vanuit theologisch gezichtspunt bespreken (hier merkwaardigerwijs samengevat onder de kop 'Creation Order and the Philosophy of Religion').

De auteurs komen zowel van binnen als van buiten de kring van de reformatorische wijsbegeerte, en hun antwoorden op de leidende vraag variëren navenant. Zij die in Dooyeweerds voetsporen willen gaan sauveren zijn denken over wet en orde geheel (Dani Strauss) of gedeeltelijk (M.D. Stafleu,

Gerrit Glas) of geven er een eigen 'twist' aan (H.G. Geertsema). De theologen daarentegen – hier vertegenwoordigd door Nicholas Ansell, Hans Schaeffer en Annette Mosher – blijven kritisch. Soms komt het er, zo laten ze zien, christelijk gesproken op aan om *niet* met de bestaande normatieve orde mee te denken maar juist ertegenin. Verder springt vooral het opstel van de Canadees-Nederlandse bioloog en filosoof Jitse van der Meer in het oog. Van der Meer staat bekend als een zorgvuldig gereformeerd denker, maar hij rekent hier toch wel radicaal af met Dooyeweerds ideeën over wet, structuur, tijd en orde. Wetenschappelijk gezien blijken structuren in elkaar over te gaan (via 'emergentie') en zijn soorten niet gefixeerd. De scheppingsorde blijkt dan ook niet voorgegeven, maar zich geleidelijk te ontvouwen. Daar moeten we dan ook filosofisch recht aan doen. De idee van een scheppingsorde als zodanig blijft echter belangrijk omdat ze ons eraan herinnert dat de schepping veelvormig is en we haar niet materialistisch kunnen reduceren.

In orthodox-gereformeerde kringen in Nederland is als ik me niet vergis momenteel ook een nieuwe hang naar scheppingsordetheologie waarneembaar, onder meer uit onvrede over de hedendaagse maatschappelijke acceptatie van andere samenlevingsvormen dan het heteroseksuele huwelijk. Deze bundel kan – voor wie de soms hoge abstractiegraad voor lief neemt – helpen om zulke theologie op waarde te schatten en de valkuilen ervan in het oog te houden.

G. van den Brink

Tomáš Halík, *Ik wil dat jij bent: Het christendom na de religie*, vertaald door Petra Prins-Mikulková en Dirk Prins (Utrecht: Boekencentrum, 2017) 191 p., € 20,00 (ISBN 9789023971351).

Na eerdere boeken over het geloof en de hoop publiceerde de bekende Tsjechische priester Halík (tevens hoogleraar filosofie en sociologie aan de Karelsuniversiteit te Praag) een studie over de derde 'theologische deugd', die van de liefde. Daarmee legt hij een nieuw accent, hoewel er vooral ook veel continuïteit is met zijn eerdere boeken (in ons land vertaald als *Geduld met God* en *De nacht van de biechtvader*). Ook hier weer veel nadruk op de laatmoderne ervaring van Gods verborgenheid – een ervaring waaruit atheïsten volgens Halík te snel concluderen tot Gods niet-bestaan. Hoewel hij aangeeft dat er in Europa slechts weinig echte atheïsten zijn, is hij wel voortdurend met hen in gesprek, wat zich gezien het voormalige staatsatheïsme in Tsjechië ook laat begrijpen. Meer nog gaat het hem echter om de grote tussengroep van zoekers en mensen die 'onderweg' zijn tussen geloof en ongeloof. Halík sluit zich in hoge mate aan bij hun spreekwoordelijke afkeer van klerikale denkvormen en patronen, waardoor de 'gewone kerkganger' het ook in dit boek nogal eens moet ontgelden. Iets te vaak wordt die als naïef en/of fundamentalistisch weggezet. Tot de religie die aan haar einde zou zijn (vergelijk de ondertitel), behoort volgens Halík ook het historisch bepaalde christendom – terwijl hij daar zelf als rooms-katholiek priester toch onvermijdelijk een representant van is ...

Wel wijst Halík wegen die het historisch christendom kunnen helpen zich te verhouden tot de huidige cultuurfase, waarin God op afstand is komen te staan. Halík ziet dat niet allereerst als een bedreiging, hij vertrouwt er namelijk op dat God zelf ons in deze tijd en wereld heeft geplaatst (27). Dat

zal dan ook wel een bedoeling hebben. Wanneer onder de druk van Gods verborgenheid het geloof minder zelfverzekerd en burgerlijk wordt en teruggebracht tot op zijn kern, kan dat inderdaad als winst gezien worden. In dit boek duidt Halík deze kern als liefde: de belangrijkste geestelijke uitdaging voor vandaag is niet het geloof aanneemelijk maken jegens hen die zijn gaan twijfelen, maar het weer met de liefde verbinden (166). Dat is een riskante greep gezien de manier waarop het liefdesbegrip in onze laatromantische cultuur het slachtoffer geworden is van wat wij erop projecteren. Maar Halík onderscheidt de christelijke liefde van alles wat er niet mee verward moet worden, zoals de narcistische zelfliefde die hij sterk om zich heen ziet grijpen, maar ook de hedendaagse tolerantie van 'ieder zijn eigen waarheid' en het medelijden dat in oosterse religies centraal staat. Hij brengt haar als rooms-katholiek theoloog wel nauw in verband met de fenomenologische ervaring van 'echte' liefde waarin de mens in betrokkenheid op de ander boven zichzelf uitstijgt. Hij scheert daarbij rakelings langs de omkering van het johanneïsche 'God is liefde'. Toch hebben we zijns inziens aan naastenliefde en humanisme niet genoeg. Het dubbelgebod van de liefde dat in Thora en evangelie centraal staat kan niet gereduceerd worden tot het tweede, al moet het gebod om God lief te hebben wel nauw daarop betrokken worden: God en Christus komen ons vooral tegemoet in het aangezicht van de naaste.

De veertien hoofdstukjes van het boek kunnen als afzonderlijke overdenkingen gelezen worden. De sfeer is meditatief, maar op de achtergrond bevindt zich enorm veel theologie en is de schrijver voortdurend in gesprek met grote denkers uit verleden en heden. Ook waar men hier en daar andere afwegingen maakt (Halíks Nietzsche-interpretatie lijkt me bijvoorbeeld te roos-

kleurig), valt hier toch het nodige te leren over de contextualisatie van het evangelie in onze laatwesterse cultuur.

G. van den Brink

Jan Hoek, *Grote God, wij loven U. Doordenken over Gods eigenschappen* (Utrecht: Boekencentrum, 2018) 159 p., € 15,99 (ISBN 9789023954620).

In een gesprek met de schrijver van het boek, een aantal jaren geleden, gaf deze aan, dat hij nog graag een boek over God en zijn eigenschappen zou willen schrijven. Hij heeft met de uitgave van dit boek zijn wens vervuld. Met de titel 'Grote God wij loven u', wordt teruggegrepen op het 'Te Deum Laudamus'. Het spreken over God vraagt om lofprijzing en aanbidding en wil brengen tot verwondering en diep ontzag. Professor Hoek, hoogleraar systematische theologie aan de Evangelische Theologische Faculteit in Leuven (België) en emeritus hoogleraar gereformeerde spiritualiteit van de Protestantse Theologische Universiteit, wil met zijn boek over het spreken over God en zijn eigenschappen ons meenemen op een ontdekkingsreis. Waarbij het wezenlijk is om in dit spreken te starten vanuit het geloof dat God is (Hebr. 11: 6). Geloven is een zoektocht die ons wil leren te geloven in een verrassende God. Het is een reis vol verwondering. Hoe de God van Israël, de Vader van Jezus Christus zich vanuit de Schrift openbaart. Het is niet een God van onze eigen denkbeelden. In die zoektocht is de luisterhouding elementair. Het gaat erom dat we ons laten leiden en gezeggen door wat Gods Woord van God getuigt. Bij deze luisterhouding zijn gevouwen handen nodig.

In zijn boek spreekt de schrijver over God als de nabije God. De openbaring van Jezus Christus is daarin bepalend. God is nabij en

nochtans de Verhevene. Hij is de heilige. De gans Andere. Gods liefde is heilige liefde. Belangrijk is het om dit spreken over God als de nabije en de verhevene bij elkaar te houden. Zo wordt God nooit ons reismaatje of vriendje, maar wordt Hij hoe meer we Hem leren kennen, de God die we ootmoedig eren in diepe verwondering over zijn bewezen genade. Naast het luisteren naar de Schriften, wil Hoek ons ook meenemen naar het spreken van de belijdenisgeschriften en noemt dan met name artikel 1 van de NGB.

In zijn boek laat Hoek zien dat wij allemaal zo onze eigen denkbeelden van God maken. In de ontmoeting met God en zijn Woord worden die beelden gecorrigeerd, zo niet omvergeworpen.

Lang niet alle eigenschappen van God komen ter sprake. De schrijver behandelt: Gods liefde, zijn goedheid, Gods heiligheid, Gods onveranderlijkheid, Gods almacht, Gods eenvoudigheid, Gods eeuwigheid en alomtegenwoordigheid. Vaak maakt hij de beweging als het gaat over het spreken over God en zijn eigenschappen om eerst vanuit de Schrift te luisteren wat daar over elke eigenschap gezegd wordt. Vervolgens luistert hij naar kritische vragen die gesteld worden. Vervolgens gaat hij met hen in gesprek. Om dan uiteindelijk de Schrift het laatste woord te geven. Zo zijn het boeiende hoofdstukken geworden.

We ontmoeten in de schrijver niet alleen een bevlogen theoloog, maar ook een bewogen pastor. Hij wil ook worstelaars en twijfelers rondom God en zijn eigenschappen helpen en bemoedigen. Het gehele boek is een boeiende reis geworden, die wat mij betreft velen zouden moeten maken. Het is goed dat predikanten met dit boek als hulpmiddel een serie preken houden vandaag over God en zijn eigenschappen. Uit eigen ervaring – helaas had ik dit boek toen nog niet – kan ik zeggen dat dit de gemeente, maar vooral jongeren heeft geholpen.

Verder is dit een goed boek dat behandeld kan worden op een bijbelstudiekring of op een werkgemeenschap besproken kan worden. Zelf heb ik met vreugde en dankbaarheid kennisgenomen van dit boek en beveel het van harte aan.

Bleskensgraaf

J. Muller

Raymond R. Hausoul, *De nieuwe hemel en de nieuwe aarde: Een interdisciplinaire vergelijking tussen Karl Rahner, Jürgen Moltmann en Gregory Beale* (Utrecht: Boekencentrum Academic, 2018) 395 p., € 29,99 (ISBN 9789023955597).

Dit is een gedegen Leuvense (ETF) dissertatie die begeleid werd door de collega's J. Hoek en M.J. Paul. Hausoul onderzoekt en vergelijkt de voorstellingen over de nieuwe schepping bij twee systematisch theologen en een bijbels theoloog, te weten Karl Rahner, Jürgen Moltmann (die overigens niet luthers is, zoals Willem Ouweneel in zijn aanbevelende woorden schrijft, maar gereformeerd) en Gregory Beale (geb. 1949). Vooral de keuze voor de laatste is verrassend, maar ze valt prima te rechtvaardigen. Beale is een veelschrijvend bijbels theoloog van reformatorischen huize (hij doceert aan Westminster Theological Seminary in Philadelphia), die in zijn werk grote aandacht geeft aan eschatologische thema's en daarmee ook invloedrijk is buiten eigen kring. Dat hij, anders dan Moltmann en Rahner, de historisch-kritische benadering verwerpt, maakt het onderzoek zowel complexer als spannender.

Het is Hasoul er enerzijds om begonnen het door verregaande specialisatie vaak gestokte gesprek tussen bijbelwetenschappers en systematisch theologen weer op gang te helpen en te testen wat dat kan opleveren. Anderzijds heeft hij een intrinsieke interesse

in wat we noemen de kosmische eschatologie. Het gaat hem dus niet zozeer om de eeuwige bestemming van het individu, maar om die van de aarde en zelfs de kosmos als geheel. Daarmee sluit hij aan bij een dogmatisch thema dat de laatste tijd – mede als gevolg van de huidige ecologische crisis – weer sterker dan in het verleden in de belangstelling staat.

De opzet van het boek is doeltreffend. Na een inleidend hoofdstuk waarin methodische keuzes verantwoord worden en het onderzoeksveld wordt verkend, gaat Beale na hoe zijn gesprekspartners zelf aankijken tegen een mogelijke dialoog tussen bijbelse en systematische theologie. Daarna analyseert hij het denken van elk van hen afzonderlijk, om in een zesde hoofdstuk een zowel hermeneutische als inhoudelijke vergelijking te maken en in het zevende hoofdstuk tot zijn conclusies te komen. Hoewel hij in zijn inleiding nadrukkelijk ingaat op de verhouding tussen eschatologie en wetenschappelijke kosmologie, komt hij daar in zijn conclusies niet meer op terug – het was mooi geweest hier nog iets te lezen over de mogelijke betekenis van zijn studie voor dit debat. Wel geeft hij aan zijn conclusies een ecologische spits mee.

Zowel uit zijn afzonderlijke analyses als uit de vergelijking daarvan concludeert Hasoul dat de nieuwe schepping gedacht moet worden als een verheerlijking en vervolmaking van de oorspronkelijke. Er is geen sprake van renovatie of annihilatie, want er is zowel continuïteit als discontinuïteit. Die conclusie is op zichzelf weinig verrassend, maar de auteur concretiseert haar in een heel aantal detailobservaties die de systematische theologie uitdagen het bijbels materiaal adequater te verwerken en de bijbelse theologie uitdagen zich bewust te worden van haar vaak verborgen theologische veronderstellingen. Dat levert enkele constructief-kritische vragen op aan Moltmann en Rahner

vanwege de rol die buitenbijbelse concepten in hun denken spelen (bijv. de *zimzum*-idee bij Moltmann en het evolutionaire denken bij Rahner), maar vooral ook aan Beale, onder meer vanwege diens onbereflecteerde antropocentrisme. Hoewel Hassoul dit niet eens zo benoemt, vind ik het zelf belangwekkend dat hij op deze wijze ook – en misschien zelfs vooral? – een brug slaat tussen de klassiek-gereformeerde benadering (hier vertegenwoordigd door Beale) en de meer *mainstream* christelijke theologie zoals bij Moltmann en Rahner. Hassoul laat zien dat beide elkaar echt wat te zeggen hebben, en doorbreekt daarmee karikaturen die over en weer nogal eens opgeld doen. Bovendien zoomt hij in zijn slothoofdstuk weer uit en betreft hij zijn conclusies op het spreken over de nieuwe hemel en de nieuwe aarde in tien recente dogmatische studies – vijf uit Nederland, twee uit Duitsland en drie uit de Verenigde Staten. Ook daaruit blijkt dat er op het punt van de kosmische eschatologie nog wel wat werk aan de winkel is.

Al met al is dit in zijn bescheidenheid, gedetailleerdheid en omvattendheid een belangrijk en instructief proefschrift, waarmee we zowel de auteur als zijn begeleiders van harte gelukwensen.

G. van den Brink

Ulrich H.J. Körtner, *Dogmatik* [Lehrwerk Evangelische Theologie, 5] (Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2018) xvii + 706 p., € 58,00 (ISBN 97833374049851).

Körtner, hoogleraar systematische theologie in Wenen, heeft eerder onder meer over hermeneutiek geschreven. Hij is een van de initiatiefnemers van een 'Lehrwerk Evangelische Theologie': een boekenreeks die samen een inleiding in de theologie moeten bieden, in de eerste plaats bedoeld voor

theologiestudenten. Daarvan is deze band 'Dogmatik' de eerste die verschijnt. Het gaat dus om het overdragen van 'basiskennis' op grond van de huidige stand van de theologische wetenschap. In het geval van de dogmatiek gaat het uiteraard ook min of meer om een ontwerp. Körtner doet dat zo, door elk hoofdstuk te beginnen met een aanduiding van de problemen die aan de orde zijn, een beschrijving hoe daar respectievelijk voor en na de Verlichting mee omgegaan is, om daarna een systematische, voornamelijk hermeneutische maar daarin geïntegreerd ook analytische eigen behandeling, waaruit zijn eigen standpunten blijken, te laten volgen.

Het boek bestaat uit vijf hoofdstukken. Het eerste hoofdstuk heet 'Christliche Dogmatik als soteriologische Interpretation der Wirklichkeit'. De theologie ziet mens en wereld als werkelijkheid die verlossing nodig heeft en deze ontvangt in Christus en de heilige Geest. Het 'woord des kruises' (vgl. 1 Kor. 1:18) geldt daarbij als samenvatting van deze interpretatie. Verder behandelt hij hier de gebruikelijke vragen. Verhelderend en belangrijk leek mij de paragraaf over de vraag in hoeverre de dogmatiek contextueel afhankelijk is (90-93). Vanaf het tweede hoofdstuk zijn de hoofdstukken verdeeld in drie paragrafen: over God, mens en wereld (in verschillende volgorden).

Hoofdstuk 2 heet 'Die Erschliessung der Wirklichkeit'. Daar gaat het over openbaring, Woord en geloof. Körtner neemt motieven van Barth op, maar verbindt ze met Ebeling en Schleiermacher. In het geloofsbegrip komt het 'verlangen' naar God, dat mijns inziens integraal deel uitmaakt van het geloof (vgl. J. Muis, *Onze Vader*), tekort.

Hoofdstuk 3 behandelt de schepping, maar daarbinnen ook de godsleer. In de antropologie probeert Körtner helemaal uit te gaan van de mens als lichaam. Hij kan daarmee meer dan de klassieke dogmatiek

recht doen aan de mens als schepsel, maar kan hier uiteindelijk te weinig het unieke van de mens tekenen. Mij dunkt dat hiervoor toch een meer dualistische benadering nodig is. De paragraaf over wonderen is helemaal in de lijn van Bultmann. De paragrafen over de evolutie kunnen stapels boeken daarover vervangen.

Hoofdstuk 4 behandelt de zonde, het kwaad en de gerechtigheid van God. De gerechtigheid van God wordt dus ergens anders behandeld dan de rechtvaardiging, die in het vijfde hoofdstuk ('Die Wirklichkeit der Erlösung') aan de orde komt. Dit hoofdstuk is bijzonder lang omdat het zowel de christologie als de soteriologie, pneumatologie, schriftleer, ecclesiologie en eschatologie omvat. Een omissie hier lijkt mij dat de tweenaturenleer nauwelijks wordt aangevoerd, niet in de klassieke en niet in de moderne interpretaties.

De beste paragrafen leken mij die over de rechtvaardigingsleer en over de schriftleer. De eerste laat zien hoe de vraag naar rechtvaardiging ook voor moderne mensen nog steeds een centrale levensvraag is, zonder dat op de wijze van bijvoorbeeld Tillich de leer zelf helemaal geherinterpreteerd wordt. De schriftleer handhaaft op schone wijze het *sola scriptura*, terwijl toch de motieven van de nieuwste, aan de lezer georiënteerde hermeneutiek worden opgenomen.

Körtner staat duidelijk in de traditie van de hermeneutische theologie. Het viel mij op hoe vaak Ebeling met instemming wordt aangehaald. Pannenberg en Moltmann daarentegen worden meestal afgewezen. Motieven van Schleiermacher en Tillich kan hij soms wel meenemen. Luther en Calvijn worden veelal geïntegreerd.

Uiteraard zijn er vragen te stellen. Sommige heb ik al genoemd. Kort nog enkele. Er wordt (bijvoorbeeld in de soteriologie en ecclesiologie) relatief vanzelfsprekend uitgegaan van protestantse opvattingen. Het

lijkt mij de vraag of de dogmatiek als wetenschappelijke discipline zich in dit opzicht niet meer van de confessionele verdeeldheid moet proberen los te maken. Verder roept de verhouding tot de filosofie vragen op. Körtner had meer mogen laten blijken dat het om een soteriologische interpretatie van de *werkelijkheid* gaat en zo het gesprek met de filosofie meer mogen zoeken. In de eschatologie lijkt mij dat Körtner iets te gemakkelijk meegaat in de tendens richting alverzoening of alverlossing, die sinds Schleiermacher waarneembaar is. Hij ziet wel dat het *sola gratia* niet zonder het *sola fide* kan, maar relateert dit probleem in zijn oplossing vervolgens toch. Al met al krijgen theologiestudenten echter een uitstekend studieboek in handen. Het is glashelder geschreven, weet complexe materie goed uit te leggen zonder te versimpelen, is bij de tijd qua theologische ontwikkelingen en voldoet zo, lijkt mij, op voorbeeldige wijze aan de doelstelling van deze nieuwe serie.

Waddinxveen

W.M. Dekker

Stephen Milford, *Eccentricity in Anthropology: David H. Kelsey's Anthropological Formula as a Way Out of the Substantive-Relational Imago Dei Debate* (Swords: Griffin Enterprises, 2017) 247 p., \$ 30.61 (ISBN 9780955418037).

In 2017 promoveerde Stephen Milford, momenteel pastor van de Brackley Baptist Church in Northamptonshire (UK), aan de PThU op een studie naar David Kelseys visie op het *imago Dei* in diens tweedelige theologische antropologie *Eccentric Existence* (2009). Volgens Milford biedt de 'antropologische formule' van Kelsey een uitweg uit de vastgelopen controverse tussen voorstanders van de substantiële en relationele benadering van het *imago Dei*.

Milton ontwaart in zijn proefschrift allereerst een aantal gezamenlijke tekortkomingen van de substantiële en relationele benadering. De belangrijkste daarvan is dat beide reductionistisch van aard zijn. Ze herleiden het menselijk wezen tot een beperkte set eigenschappen die de mens apart zetten van de rest van de schepping, en sommige medemensen buiten de boot doet vallen. Zo stellen substantiële benaderingen overwegend dat cognitieve vermogens bepalend zijn, terwijl de relationele benadering het primaat legt bij relationaliteit en de wijze waarop de mens deze vormgeeft en ontwikkelt in de relatie tot God, medemens en de niet-menselijke schepping. Het bezwaar van Milford daarbij is dat er sprake is van een twijfelachtige universaliteit: niet alle mensen beschikken over de nodige hersens en/of vaardigheden om de desbetreffende relaties te ontwikkelen. Zij kunnen Gods beeld dus blijkbaar niet (voldoende) uitdragen.

Alvorens aannemelijk te maken dat Kelseys visie op het *imago Dei* een antwoord biedt op deze tekortkomingen, analyseert en bespreekt Milton diens antropologische formule. Die formule valt samen met wat hij ziet als de betekenis van het *imago Dei* en luidt: het menselijk wezen is een 'basic unsubstitutable identity of an actual living human personal body' (82). Aangezien elk afzonderlijk woord van deze formule voor Kelsey als 'placeholder' dient voor een uitgebreide theologisch-antropologische uiteenzetting, is het nauwelijks mogelijk een beknopte omschrijving te geven. Waar het primair om gaat, is dat Jezus Christus in zijn Mens-zijn het eigenlijke beeld van God is, terwijl mensen 'beeld zijn van het beeld van God' (dus van Christus). Mensen zijn 'beeld van het beeld van God' niet vanwege bepaalde eigenschappen, maar in de wijze waarop zij het van God ontvangen leven (de 'basic identity') op veelzijdige wijze gestalte geven in hun alledaagse contexten (de 'quotidian identity'). Daarbij is

het centrale uitgangspunt van Kelseys *Eccentric Existence* dat het menselijk wezen 'excentrisch' geworteld is in de drievoudige wijze waarop God zich in scheppende zegening, in eschatologische voltooiing en in verzoening verhoudt tot alles wat niet God is. Net als Christus als Mens beeld van God is in de drievuldige relatie van God tot de mensheid en de wereld, zijn 'gewone' mensen dat ook. De enige grond van het menselijk bestaan – en daarmee de inhoud van het *imago Dei* – is gelegen in God zelf.

Hoe biedt Kelseys excentrische visie nu een uitweg uit de impasse in het debat over de substantiële en relationele benadering? Wat Kelseys visie onder andere zo vernieuwend maakt, volgens Milton, is dat Kelsey zich niet baseert op de aanwezigheid van bepaalde eigenschappen of functies als bepalend voor het beeld Gods. In plaats daarvan vertrekt hij vanuit het algehele menselijke bestaan, met al zijn facetten, zoals dat afhankelijk is van God. Doordat er zowel sprake is van een onvoorwaardelijke gift van het menselijke bestaan (onze 'basic identity') als van een menselijke roeping (onze 'quotidian identity'), is het bovendien in de praktijk mogelijk dat onze leefwijze niet beantwoordt aan wie we werkelijk zijn. Dat neemt echter niet weg dat we allemaal, universeel, Gods beelddrager zijn. Zo komt Kelsey, aldus Milton, enkele problemen rondom substantiële en relationele benaderingen te boven.

Het is intussen zeer de vraag of Miltons typering van de relationele benadering niet eenzijdig is, en of Kelseys visie bij nader inzien niet als een variant ervan te beschouwen valt en dus minder vernieuwend is dan Milton doet voorkomen. Bestaat de kern van de relationele benadering niet uit de 'excentrische' relatie die van God uit gelegd wordt? Menselijke relationele vaardigheden zijn van belang, maar niet allesbepalend: de mens is in de eerste plaats voorwerp en ontvanger van Gods liefde en genade, niet de vormge-

ver ervan. Verder is het vreemd dat Milton nauwelijks aandacht besteedt aan de evenzeer invloedrijke functionele benadering van het *imago Dei*, zoals die met name steun geniet onder bijbelwetenschappers. Hij meent die te kunnen pareren in een voetnoot. Dat lijkt me een adering voor een gezonde systematische theologie. Desalniettemin vormt Miltons studie een grondige en gedegen verwerking van Kelseys theologische antropologie. Daarmee geeft hij niet alleen een impuls aan de voortgaande debatten over de betekenis en implicaties van het beeld Gods, maar levert hij ook een bijdrage aan de hedendaagse historische theologie.

Dordrecht

E. van Urk

Trees van Montfoort, *Groene theologie* (Middelburg: Skandalon, 2019) 319 p., € 27,50 (ISBN 9789492183804).

Over sommige thema's wordt te veel geschreven, over andere te weinig. *Groene theologie* vult een al geruime tijd bestaande leemte in de literatuur en komt daarom als geroepen. Het biedt een christelijk-theologische doordenking van de ecologische problematiek en geeft een prima overzicht van wat daarover de afgelopen jaren her en der verschenen is, zowel in Nederland als daarbuiten. Van Montfoort, onder meer predikant in de Protestantse Kerk, opent met een hoofdstuk waarin ze de samenhang tussen de ecologische crisis en onze wereldbeelden verkent. Terecht voert ze daarbij een pleidooi om de taak van de theologie breder op te vatten dan als enkel de doordenking van de relatie tussen God en mens. Theologie gaat over de hele wereld in relatie tot God – dus ook over dieren en planten en economische structuren (43). De vraag is echter of onze theologie niet zó vastzit in het moderne economisch bepaalde wereldbeeld dat ze

geen antwoord heeft op de ecologische crisis. Als ze zich daar echter van los weet te maken, biedt ze eigensoortige kennis van de werkelijkheid, naast de kennis die de andere wetenschappen aanleveren.

In het tweede hoofdstuk laat Van Montfoort dat zien door tal van bijbelteksten van Genesis tot en met Openbaring de revue te laten passeren die op enigerlei wijze een ecologische strekking hebben (het is jammer dat in het boek een tekstregister ontbreekt). Ze beseft dat je die teksten niet moet laten buikspreken: de Bijbel gaat niet rechtstreeks in op een crisis die er destijds nog niet was – dus is er altijd een vertaalslag nodig. Toch doet ze tal van belangwekkende observaties en biedt ze sterke bijbels-theologische 'doorkijkjes' in diverse bijbelboeken.

Hoofdstuk 3 biedt een overzicht van hedendaagse Nederlandstalige ecotheologie, zowel van protestantse als rooms-katholieke zijde. Van Montfoort bekritiseert hier het bekende begrip 'rentmeesterschap', omdat dat de mens boven de natuur plaatst en een paradigma suggereert waarbij we op eigen economisch-technologisch kunnen vertrouwen om de ecologische problemen de baas te worden. Ze wijst erop dat, anders dan vaak gedacht wordt, de Bijbel de metafoer van de rentmeester niet gebruikt als het gaat om onze zorg voor de aarde. Terecht ziet ze er intussen óók aspecten in (zoals dat wij aan God verantwoording schuldig zijn over onze omgang met de aarde) die het waard zijn om vast te houden (147). In hoofdstuk 4 zoomt ze nader in op het denken van enkele ecofeministische theologen: Sallie McFague, Ivone Gebara, Catherine Keller en Elizabeth Theokritoff. McFague en Keller zijn beiden protestants en komen uit Noord-Amerika, Gebara is rooms-katholiek en Braziliaans, Theokritoff is Europees en oosters-orthodox. Het vijfde hoofdstuk ten slotte vat het voorafgaande samen en trekt enkele lijnen door naar de praktijk van het kerkelijk leven.

Ik heb twee reserves bij dit belangrijke boek. Allereerst is het wat mij betreft jammer dat Van Montfoort haar studie uit laat lopen in een bespreking van pantheïstische en traditiekritische vormen van theologie die veel christenen als bevreedend zullen ervaren (Theokritoff is hier een uitzondering, maar ook zij is voor westerse christenen niet direct een identificatiefiguur). Dat versterkt het toch al bestaande beeld dat een theologie van de duurzaamheid alleen kan floreren in een bepaalde kerkelijke niche. Maar om de ecologische crisis theologisch serieus te nemen hoef je werkelijk niet vrijzinnig of pantheïstisch te zijn. Ook vanuit de meer *mainstream* kerkelijke theologie is dat heel goed mogelijk, én nodig, zoals onder meer de pauselijke encycliciek *Laudato Si'* laat zien. In de tweede plaats vind ik het jammer dat de auteur haar aanvankelijke voornemen heeft laten varen om van dit boek een proefschrift te maken (10-11). Dat had prima gekund met behoud van haar toegankelijke schrijfstijl; een wat strakkere methodische aanpak had dan bepaalde misvattingen en lacunes kunnen voorkomen (H.W. de Knijffs belangrijke studie *Tussen woning en woestijn* wordt bijv. slechts in een voetnoot even genoemd). Dat laat onverlet dat Van Montfoort met dit boek een indrukwekkende hoeveelheid materiaal ontsluit en in de verwerking daarvan ook nog een eigen weg wijst in de systematisch-theologische bezinning op deze zeer aangelegen problematiek.

G. van den Brink

J.P. Moreland et al. (eds.), *Theistic Evolution. A Scientific, Philosophical, and Theological Critique* (Wheaton: Crossway, 2017) 1007 p., \$ 60.00 (ISBN 9781433552861).

This volume represents a major achievement that has been prepared over the preceding

years. It comprises a collaborate response to publications by Francis Collins, Denis Alexander, John Walton and other Christian scholars who have tried to reconcile Christian faith and neo-Darwinian evolution. In seventeen essays their 'theistic evolution' is criticized from various scientific angles, eight papers discuss its philosophical underpinnings, four papers contain theological refutations and two are of a historical nature (one on C.S. Lewis and the other on B.B. Warfield, disputing their purported allegiance to theistic evolution). Not all papers are new – some have been sampled from materials that were published before. Not all authors are opposed to theistic evolution. In particular James Tour (chapter 4) does not want to take issue with it, but also in C. John Collins's paper there is nothing that targets theistic evolution per se (despite the editors' claim to the contrary, 56). Further, the most basic layer of evolutionary theory – gradual change over vast amounts of time – is intentionally excluded from discussion (40-41). As a result, young earth creationists will hardly find anything that supports their position in this book. Instead, throughout the book the notion of intelligent design is promoted as key to understanding the world's biological diversity.

There is much to recommend in this volume. Its scientific part displays many examples of thoroughgoing scholarship that question the monopoly of natural selection and point to lacunae in the theory of common descent (e.g. the paleoanthropological gap between *Australopithecus* and *Homo erectus*, chapter 14). The book's philosophical part contains compelling analyses of scientism, i.e. the abuse of science for ideological purposes. Taken together, both parts prevent us from adopting a tunnel view with regard to natural selection and common ancestry, as if these are the only games in town. Although the tone of the book is

sometimes harsh, overall it treats its opponents fairly. Wayne Grudem, for example, refers to fellow-Christians who adhere to some variety of theistic evolution as 'our friends' (805).

Yet, the book does not provide what it promises, viz. a convincing refutation of theistic evolution. As I see it this is mainly due to three reasons. First, despite occasional claims to the contrary its scientific part leans heavily on God-of-the-gaps arguments. Quite some essays basically argue that 'natural selection doesn't explain phenomenon x', 'common descent doesn't square with observation y', 'enzymes cannot be invented by any (...) evolutionary process' (84), et cetera. Well, perhaps that is true as far as we can see now. But we should keep in mind that the future may bring forth new explanations, or strengthen existing theories that up to now are uncertain because of a lack of evidence. So the real question is: what if standard accounts of evolution will turn out to be true after all – would we, as Christians, then be prepared to accept them?

Second, when one wants to attack a certain position, the best way to proceed is to first depict it in its most convincing form. Instead, the editors of this book have chosen to work with a fairly extreme definition of theistic evolution (cf. e.g. 784) – so that it almost coincides with deism. As a result, many theistic evolutionists will not recognize themselves in the attitudes and views that are rejected. For example, most of them don't take contemporary science for granted whatever it may come up with, and some of them even uphold traditional doctrinal notions like the human Fall. In fact, it is these subtler positions that are by far the most promising ones – but precisely these are largely overlooked here.

Third, what is missing is an informed reflection on the relevant *hermeneutical* issues: how should we read the Bible, for

example when it contains traces of ancient near Eastern world pictures that have become obsolete (such as the famous three-tiered universe)? The task of addressing the interaction of science and Scripture has been left to Colin Reeves, a retired mathematician (not a theologian). Reeves misses the chance to enlighten us on this topic since he is overly polemic, rejecting contemporary science out of hand in a way that is utterly unconvincing. Being a theologian myself, I regret to say that the theological essays in the book form its weakest part. All of them are 'flat', treating the Bible as a series of prooftexts that are then contrasted with views associated with theistic evolution. They don't explore the possibility of acquiring a more perspectival view that differentiates between the Bible's theological tenets (including the historical ones!) and the science-of-the-day representations in which these are often couched. In my view, the editors should have done a better job in addressing the crucial hermeneutical issues.

G. van den Brink

Ethiek

Christof Breitsameter en Stephan Goertz (red.), *Bibel und Moral – ethische und exegetische Zugänge* [Jahrbuch für Moraltheologie, 2] (Freiburg: Herder, 2018) 272 p., € 35,00 (ISBN 9783451380396).

Dit is het tweede deel in een nieuwe serie *Jahrbuch für Moraltheologie*, gewijd aan de voor christelijke ethiekbeoefening cruciale vraag naar de relatie tussen Bijbel en moraal. In het *Vorwort* wordt al aangegeven dat het in twee richtingen kan gaan. De titel van de bijdrage van Stephan Goertz brengt het alternatief bondig op formule: 'Legt die Bibel die Moral aus oder die Moral die Bibel?' De

laatste benaderingswijze neemt het vertrekpunt in wat we vandaag onder ethiek verstaan, en kijkt dan met een zekere mate van verlegenheid en zelfs ook bevreemding naar de bijbelse teksten. Is bestudering daarvan niet enkel nog van historisch belang? Lopen we niet het risico begrippen en alternatieven waarmee we vandaag werken bewust of vooral ook onbewust over de bijbelse teksten heen te leggen, met kortsluiting als gevolg? Wie aan de andere kant begint en de Bijbel – met het Tweede Vaticaans Concilie – als ‘hoogste richtsnoer’ van het christelijk geloof erkent dient zich af te vragen waarin de betekenis van de Bijbel voor christelijke ethiek-beoefening vandaag gelegen is. Is dat mogelijk meer in het narratieve dan in het prescriptieve? Hoe dan ook, stelt men, we hebben vandaag wel de kans om opnieuw naar de Bijbel te luisteren en zo een andere relatie met onze tijd te ontwikkelen. Laat de Bijbel maar ‘schuren’, het kan helpen om van vanzelfsprekendheden af te komen.

De bundel kent zes rubrieken van – op de laatste na – elk twee bijdragen. De eerste rubriek bespreekt ‘de theologische normativiteit van de Schrift’, de tweede ‘de ethische normativiteit van bijbelse teksten’, de derde ‘universaliteit en particulariteit van de bijbelse moraal’, de vierde ‘de verhouding van moralisering van de religie en theologisering van de moraal’, de vijfde ‘het ethische potentieel van bijbelse teksten boven het prescriptieve uit’ en de zesde ‘de genealogische vraag naar het beeld van het subject van de bijbelse geschriften’. Die laatste rubriek bestaat uit één bijdrage, van Christof Breitsameter over ‘Sünde und Schuld zwischen Individuum und Kollektiv’, voorwaar een aangelegen thema in de Bijbel, maar vooral historisch en ook afstandelijk en abstract geschreven.

Ik noem enkele artikelen die er voor mijn besef uitspringen. Dat is vooral de bijdrage van Hans-Ulrich Weidemann (‘Die Sexualität der Heiligen. Zur Frage von

Universalität oder Partikularität der Moral in paulinischen Gemeinden’) waarop ik in mijn artikel in dit nummer ben ingegaan. In diezelfde rubriek schrijft Eberhard Schockenhoff een meer algemene bijdrage over ‘Das Verhältnis von Partikularität und Universalität des biblischen Ethos’, waarin hij onder meer laat zien dat Amos soms met algemene rechtsprincipes argumenteert, namelijk waar hij de volken aanspreekt, en zich alleen in zijn spreken tot Israël op uittocht en verbond beroept. Lutz Doering loopt in zijn bijdrage “‘Der Sabbat ist um des Menschenwillen geworden’”. Beobachtungen zu Toraverständnis, Halacha und Ethik in der synoptischen Jesustradition’ Jezus’ spreken inzake morele vragen langs, tegen de achtergrond van het toenmalige denken daarover in joodse kring. Het noteren waard vond ik zijn opmerking dat voor Jezus niet alleen de eschatologische gerichtheid kenmerkend is, maar ook en niet minder zijn beroep op de schepping. Doering stelt ook dat de ‘Toraobservanz’ door het liefdegebot niet wordt opgeheven, maar haar oriëntatie ontvangt (64). Wilfried Eisele vraagt in zijn artikel “‘Die des Weges sind’”. Zum Ethos der Jünger Jesu nach Lukas’ naar de ethische betekenis van Lukas’ spreken over ‘de weg’. Hij ziet die vooral daarin dat de weg die de leerlingen gaan niet eerst door hen gevonden moet worden, laat staan: gebaad. Nee, die weg ligt er, en de ware vrijheid wordt hun geschonken in het gaan op die weg (208). Heel interessant is zijn these, dat ‘weg’ oorspronkelijk voor een uitgesproken christelijke manier van leven staat, waarin joden een zo ruime interpretatie van de Thora in praktijk brengen dat bekeerde heidenen niet bepaalde joods-cultische voorschriften in acht behoeven te nemen om met hen in één gemeente te kunnen samenleven (220).

Al met al zijn de bijdragen waarin de Bijbel zelf de leidraad vormt de meest inte-

ressante in dit jaarboek. Wie aan de andere kant begint loopt toch het gevaar in het denken van onze tijd te blijven steken.

G.C. den Hertog

Gerald McKenny, *Biotechnology, Human Nature, and Christian Ethics* [New Studies in Christian Ethics] (Cambridge: Cambridge University Press, 2018) 214 p., £ 75.00 (ISBN 9781108422802).

De auteur is hoogleraar theologie aan de University of Notre Dame, met als zwaartepunt ethiek. In dit boek ziet hij de vraag onder ogen in hoeverre er aan de mens 'gesleuteld' mag worden. Dat de ontwikkeling van de medische wetenschap mogelijkheden heeft geopend voor verlenging van leven en genezing van zieken, inclusief biotechnologische hoogstandjes als orgaantransplantatie met alles wat daarmee samenhangt, is vrij breed geaccepteerd. Anders wordt het waar het gaat om ingrijpen in het genetisch materiaal of anderszins aan 'verbetering' van de mens wordt gedaan.

McKenny gaat zo te werk dat hij vier visies op wat kenmerkend is voor het mens-zijn langsloopt en bij elk ervan vraagt wat die impliceert voor een biotechnologisch ingrijpen in het mens-zijn. De eerste, waaronder zowel christelijke denkers als Oliver O'Donovan als seculiere als Jürgen Habermas en Michael Sandel vallen, meent dat het mens-zijn onaangetast dient te blijven. De tweede benadering stelt dat het gegeven mens-zijn het uitgangspunt van waarden en rechten is en daarom intact moet blijven; hiertoe rekent hij denkers als Francis Fukuyama en Martha Nussbaum. De derde visie meent dat het niet vastligt wat mens-zijn is; we zijn gerechtigd biotechnologisch kennen en kunnen naar Gods roeping in te zetten om het mens-zijn verder te voltooien

of vervolmaken. Tot deze denkrichting rekent McKenny Pierre Teilhard de Chardin en Karl Rahner. De vierde visie is McKenny niet in de literatuur tegengekomen, maar heeft hijzelf ontwikkeld met behulp van Karl Barth en Kathryn Tanner. Hierin wordt het onopgeefbaar eigene van het mens-zijn gezocht in datgene wat de mens mogelijkheden geeft voor het leven met God en de naasten.

In de vier hoofdstukken die McKenny aan elk van deze benaderingen wijdt laat hij de bezwaren die ertegen zijn ingebracht de revue passeren, bespreekt ze kritisch, herformuleert ze, laat de sterke en zwakke kanten ervan zien en geeft aan wat er in elk geval als waarheidselementen en aandachtspunten mee moet. In de volgende hoofdstukken pakt hij ze ook, waar nodig, opnieuw op. De volgorde waarin hij de benaderingen bespreekt is dan ook niet willekeurig: in het eerste hoofdstuk vallen de belangrijkste beslissingen.

Zijn bespreking van het eerste model zet McKenny in met een citaat van O'Donovan dat nog twee keer terugkomt, namelijk dat natuur is 'a world which we have not made or imagined, but which simply confronts us' (25, 26, 32). Hij wekt daarmee de indruk dat O'Donovan alleen van het zo-zijn wil weten, en dat dat het ook is. Maar McKenny breekt het citaat ook midden in de zin af en laat het doel weg: de wereld 'confronts us to evoke our love, fear, and worship'. Hij 'seculariseert' O'Donovan door het opgenomen zijn van de mens in God en zijn handelen over te slaan en mist de kern van O'Donovans verzet tegen het utopisch-technologisch project. Daarom kan hij ook stellen dat er nauwelijks of geen verschil is tussen het opvoeden (en zo vormen) van een kind enerzijds en het technologisch ingrijpen in het mens-zijn zelf anderzijds. Daarmee gaat hij eraan voorbij dat opvoeden in christelijke zin een dienen is dat God de ruimte geeft om met het kind bezig te zijn.

McKenny gaat Habermas' verzet tegen ingrijpen in het genetisch materiaal omdat dat de zelfbeschikking van het kind bedreigt te lijf met een glijdende schaal-redenering, maar de stap van genetisch ingrijpen om ziektes te verhelpen naar mensen maken naar onze inzichten en wensen is een principiële. Habermas' argument is mijns inziens valide: als een kind gemodelleerd kan worden naar de wensen van de ouders liggen daar toch ook verwachtingen onder?! En we weten hoeveel moeite mensen die als kind met – uitgesproken of onuitgesproken – verwachtingen opgezadeld werden hebben gehad om zich eraan te ontworstelen?!

En heeft Sandel niet gelijk als hij vreest dat sleutelen aan de genen een bom onder de onvoorwaardelijke ouder-kindliefde legt? Immers, als het kind een samenstelling van wensen wordt, zal de ontdekking dat het werkelijke kind niet (helemaal) overeenkomt met het gewenste kind vroeg of laat doorwerken in de verhouding van de ouders tot dat kind.

Het is wel duidelijk in welke richting McKenny denkt, maar hij werkt het niet uit. Hij ontrafelt en weerlegt de bezwaren zorgvuldig, maar hoe het dan wél kan en moet vult hij niet concreet in. Zijn belangrijkste punt is dat ook 'posthumans' niet zijn uitgesloten van een leven met God. Dat lijkt me niet de grootste zorg; in elk geval is het niet *onze* zorg. Laat ik positief eindigen: ik heb dit erudiete boek met bewondering gelezen en er veel uit geleerd.

G.C. den Hertog

Praktische theologie

Jan Amos Comenius, *Allesomvattende Onderwijsleer: Didactica Magna*. Hertaling, annotaties en voor- en nawoord door H.E.S. Woldring (Eindhoven: Damon, 2019) 345 p., € 24,90 (ISBN 9789463401432).

Jan Amos Comenius (1592-1670) was een Tsjechische filosoof, pedagoog en theoloog die grote invloed heeft gehad op het onderwijs. Zo introduceerde hij een aantal onderwijskundige innovaties die we tot op de dag van vandaag in het onderwijs terugzien. Enkele daarvan zijn: geïllustreerde tekstboeken geschreven in de moedertaal van de leerlingen – in plaats van in het Latijn – graduele ontwikkeling van simpel en eenvoudig lesaanbod naar steeds complexer en omvangrijker en nadruk op logisch denken en argumenteren in plaats van puur memoriseren van kennis.

Comenius was een onderwijsvernieuwer die sociale en politieke verhoudingen in zijn tijd wilde veranderen. Zijn boek *Allesomvattende Onderwijsleer* kan gezien worden als een klassieker. Zijn onderwijsleer was bedoeld voor het onderwijs aan alle mensen, voor kinderen en ouderen, voor jongens en meisjes uit alle lagen van de bevolking, zowel stedelingen als dorpelingen.

Centraal in zijn onderwijsleer staat de liefde voor kinderen. Het gaat Comenius uiteindelijk om een evenwichtige persoonlijkheidsvorming van kinderen en volwassenen. Comenius' onderwijsleer maakt deel uit van zijn *pansofie* oftewel de theorie van de allesomvattende wijsheid en is bedoeld om processen van humaniteit te bevorderen. Daarin is Comenius beïnvloed door onder meer Erasmus, die hij als geestverwant beschouwde. Comenius kan dan ook gezien worden als 'christelijk humanist' die de integratie van het 'echt menselijke' en het 'echt christelijke' vindt in het leven en de leer van Jezus

Christus. Comenius' onderwijsleer wordt gekenmerkt door het overstijgen van fragmentarische kennis en het praktiseren van een interdisciplinaire aanpak.

Dit boek is een hertaling van de Nederlandse uitgave die in 1892 verscheen onder de titel *Groote onderwijsleer*. Omdat het taalgebruik van die uitgave voor lezers in de 21^e eeuw minder toegankelijk is, heeft prof.dr. H.E.S. Woldring (emeritus hoogleraar politieke filosofie aan de VU in Amsterdam en vicevoorzitter van het bestuur van de Stichting Comenius Museum in Naarden) deze hertaling van het werk van Jan Amos Comenius verzorgd. In de hertaling is gestreefd de gedachtengang en de genuanceerde argumentatie van Comenius zo zorgvuldig mogelijk weer te geven. Tegelijkertijd heeft Woldring, zo schrijft hij in het nawoord, ook de vrijheid genomen om 'woorden, uitdrukkingen en zinswendingen te gebruiken die in onze tijd gebruikelijk zijn'. Tevens zijn, om de overzichtelijkheid van de inhoud van het boek te bevorderen, aan het begin van elk hoofdstuk korte inleidende teksten toegevoegd die tevens een samenvatting van het desbetreffende hoofdstuk bevatten. Deze samenvattingen heeft Woldring ontleend aan de door Andreas Flitner verzorgde Duitse uitgave van *Didactica Magna*. Wat mij betreft zijn de, in staccatovorm geformuleerde samenvattingen, zeer behulpzaam om in korte tijd een globaal beeld te krijgen van de argumentatielijn in de desbetreffende hoofdstukken. Het lezen van de samenvattingen van de opeenvolgende hoofdstukken (5 à 15 zinnen per hoofdstuk) geeft in vogelvlucht een indruk van Comenius' visie op het leven (namelijk als voorbereiding op het eeuwige leven), zijn uitgangspunt dat de mens een natuurlijke aanleg heeft tot zowel kennisvorming, moreel gedrag als godsdienstigheid, zijn visie dat een mens tot mens gevormd moet worden en dat onderwijs het beste in

de eerste levensfase plaats kan vinden en zijn ideeën over hoe dit onderwijs er het beste uit kan zien. Hij richt zich hierbij met name op wat we tegenwoordig basisschool en voortgezet onderwijs noemen, maar schroomt ook niet om zijn ideeën over het hoger onderwijs kenbaar te maken.

In zijn werk citeert Comenius de Bijbel veelvuldig. Woldring heeft ervoor gekozen om de bijbelcitaten weer te geven in de *Nieuwe Bijbelvertaling*. Een enkele keer, als dat beter paste bij de context van Comenius' beschouwing, is gebruikgemaakt van de *Statenvertaling*.

De onderwijssituatie die Comenius beschrijft is natuurlijk achterhaald. Toch zijn de onderwerpen die hij bespreekt nog steeds actueel. Zo gaat Comenius in op wat hij onder christelijk onderwijs verstaat en wat er op een christelijke school wel of niet thuishoort. Er wordt een heel hoofdstuk gewijd aan 'het gebruik van heidense boeken in de school'. Daar is binnen een deel van het christelijk onderwijs in Nederland tot op de dag van vandaag gesprek over, al gaat het dan niet meer over het wel of niet toelaten van Seneca en Plato maar over onder meer Harry Potter en Paul van Loon.

Met deze eigentijdse hertaling is het belangwekkende werk van Jan Amos Comenius sinds meer dan honderd jaar weer beschikbaar in het Nederlands.

Oegstgeest

G.D. Bertram-Troost

C.M.A. van Ekris, *Making See: A Grounded Theory of the Prophetic Dimension in Preaching* (Berlijn: Lit Verlag, 2019) 280 p., € 33,90 (ISBN 9783643909909).

Vorig jaar mei promoveerde de auteur *cum laude* aan de universiteit van Groningen op dit homiletische proefschrift over de profetische dimensie van de prediking. Het doel

van de studie is om een theologische en conceptuele reconstructie te maken van dit specifieke fenomeen in de christelijke prediking. Wat onder profetisch verstaan wordt, blijkt nogal verschillend te zijn. De gebruikte inductieve methode om op het spoor te komen wat het profetische aspect van de prediking nu precies inhoudt, is de zogenaamde *Grounded Theory Method (GTM)*. Met deze uit de sociale wetenschappen opgekomen empirische onderzoeksmethode heeft zijn promotor Gerrit Immink 'school' gemaakt in het toepassen daarvan binnen het homiletisch onderzoek.

Het onderzoek start met een fenomenologische introductie waarin allerlei profetische stemmen beluisterd worden, van zowel binnen als buiten religieuze gemeenschappen. Op die manier ontwikkelt de schrijver een bepaalde sensitiviteit voor en een topografie van wat onder profetisch verstaan wordt. Na een methodologische uiteenzetting van de *GTM* volgen vijf hoofdstukken waarin vijf concepten als vijf dimensies van het profetische worden besproken. Dat zijn achtereenvolgens in de taal waarin het proefschrift geschreven is: de *expository dimension (exposing destructiva)*, de *intervening dimension (interrupting dominant discourses)*, de *illuminative dimension (recognizing the Word)*, de *cathartic dimension (overcoming destructiva)* en de *mystagogic dimension (edifying the congregation)*. Negen preken waren daarbij als eerste het object van deze analyse, drie van respectievelijk Dietrich Bonhoeffer, Martin Luther King jr. en Desmond Tutu. In de loop van het onderzoek dienen zich ook andere preken aan die illustreren hoe een bepaalde dimensie woorden gekregen heeft in de verkondiging.

Er komt heel veel aan de orde als het gaat om het geschenk van en de opdracht tot profetische prediking. Veel zinnen worden geciteerd die al lezend in deze studie ook tot meditatie en reflectie leiden. Profetische ont-

vankelijkheid wordt gescherpt in de binnenkamer, die echter wel verbonden is met de buitenwereld, waarin de crisis van de context waarin gepreekt wordt zichtbaar is of anderszins zichtbaar gemaakt moet worden ter ontmaskering en zo tot overwinning. Geestelijk kracht, onderscheidingsvermogen en moed zijn er nodig. Dat daarbij de biografie en de roeping van de predikers nadrukkelijk een plaats krijgen stemt ook tot verder nadenken: geen beroepsprofeten, maar geroepen tot profetisch spreken.

Methodologisch is de studie glashelder, dat geldt het geheel van de studie en de afzonderlijke delen; ook de illustraties/citaten/samenvattingen uit de preken zijn ter zake en vormen gaandeweg een rode draad door de hoofdstukken heen. Alleen om die reden al is het boek lezenswaardig. De genoemde vijf karakteristieken c.q. concepten van profetische prediking zijn trefzeker gekozen en worden mijns inziens voortreffelijk uitgewerkt in de tweedelige hoofdstukken 3 tot en met 7. Ieder hoofdstuk begint namelijk met een stuk fundamentele bezinning op het desbetreffende concept, waarna dit geconcretiseerd wordt in concrete preken. Het in hoofdstuk 8 gegeven centrale concept van *Making See* acht ik overtuigend, inzichtgevend en voegt werkelijk waarde toe aan wat in de voorgaande hoofdstukken onderzocht is.

Natuurlijk zijn er altijd dingen aan te merken op een studie. Dat in de introductie van deze studie gesteld wordt dat de *divine-human dynamics* hét praktisch-theologisch paradigma is in dit onderzoek zou ik nog weleens onderbouwd willen zien vanuit de vijf afzonderlijke concepten die besproken zijn in de hoofdstukken 3 tot en met 7. Nu komt het slechts in de epiloog nog even terug. Maar dan gaat het inmiddels over wat er *niet* staat en wijzen op wat er *niet* staat onderstreept alleen maar dat wat er *wel* staat dus zeer de moeite waard is. Het doornemen

van deze studie brengt de lezer onder de indruk van de belesenheid van dr. Van Ekris en zijn denkkraft die hij als ontvangen geschenk benut heeft ten dienste van theologie en kerk. Het boek is ontmaskerend en stimulerend voor de praktijk van de prediking. Graag eindig ik met een ‘van harte gefeliciteerd’!

Baarn

M.J. Kater

Arie van der Knijff, *Bevindelijk preken: Een empirisch-homiletisch onderzoek naar bevinding in de prediking binnen de Gereformeerde Gemeenten* (Apeldoorn: Labarum Academic, 2019) 439 p., € 34,95 (ISBN 9789402907155).

Dat de auteur, na het syndroom van Asperger en twee burn-outs ‘in betrekkelijk korte tijd’ dit lijvige proefschrift kon voltooiën verdient bij voorbaat al respect. Voegt men daarbij de brede oriëntatie in eigen kring maar ook daarbuiten, die de lange lijst van doorzochte literatuur aangeeft, dan wordt de waardering nog groter. Daaruit blijkt ook dat hij zijn onderzoek heeft geplaatst in een breder theologisch kader, met oriëntatie op onder anderen G. van den Brink/C. van der Kooi, K.H. Miskotte, J.G. Woelderink, W. Verboom, A. de Reuver, H. (in plaats van B.) de Leede, J. Hoek en (uiteraard) zijn promotor F.G. Immink en copromotor T.T.J. Pleizier. Van der Knijff heeft preken onderzocht uit de volle breedte van zijn kerkverband. Ik zeg ‘volle breedte’, omdat er binnen de Gereformeerde Gemeenten de nodige variëteit in prediking is. Die variëteit komt wel impliciet maar niet expliciet aan de orde. Het gaat hem niet om die variëteit maar wat volgens hem de (een) gemeenschappelijke noemer is. Dat mag iets onbevredigends hebben, het doet niets af aan de grondigheid waarmee hij zijn thema

behandelt. Het gaat hem om *bevindelijk* preken. De kerngedachte daarvan binnen de Gereformeerde Gemeenten is: het ‘aanwijzen van manieren waarop God het geestelijk leven van Zijn kinderen leidt’; met als subcategorieën; ‘het onderzoeken van het geestelijk leven van de gemeenteleden, het belichamen van dat geestelijk leven vanuit Gods (eeuwig) Wezen en het soteriologisch duiden van de Bijbeltekst.’ Het hart daarvan vormen ‘wegwijzers op de levensweg’ (verkiezing, wedergeboorte, rechtvaardiging, heiliging), waarbij de invloed van John Bunyan als excurs wordt opgevoerd, de oproep tot zelfonderzoek, met ‘kenmerken’ en ‘soorten geloof en separatie’ en ‘De eeuwigheid in het hart’.

Om recht te kunnen doen aan het naar mijn oordeel meest essentiële in het grondige en veelzijdige onderzoek, richt ik me op het laatste. Ik citeer: ‘De predikanten plaatsen de beleving van de verzoening tussen de oriëntatie op Gods liefde in Zijn eeuwige besluiten en de eeuwige toekomst van de kerk. Ze stellen de persoonlijke beleving van de verzoening aan de orde tegen de achtergrond van de eeuwige verkiezing en de Raad des Vredes.’ Hierbij stelt Van der Knijff dan echter de terechte vraag naar de betekenis van het historisch karakter van de bijbelse geschiedenis. ‘Het heil in de persoonlijke levensgeschiedenis berust immers op het *historische* handelen van God. Wanneer die historiciteit vervluchtigt, verdwijnt ook de grond voor de bevinding.’ Bovendien signaleert hij een selectieve tekstkeuze ‘op grond van het bevindelijk potentieel van de Bijbeltekst’, waarbij bijbelteksten die corrigerend werken op de eigen visie inzake de geloofsbeleving buiten beeld blijven. De focus op persoonlijke verkiezing verdringt ook de gemeente als geheel, die niet als ‘verbondsgemeente’ kan worden aangesproken.

Van der Knijff laat weliswaar niet onbenoemd dat bij dit alles in verwondering

wordt gezien op 'het hart van de Eeuwige', maar dat laat onverlet dat hij ook de pastorale nood van de enkeling voor het voetlicht brengt. Hij plaatst dit alles zelfs in het kader van gemeentetheologie: 'De gemeentetheologie heeft tot gevolg dat in de prediking sprake is van een sterke terughoudendheid in het aanbieden van de genade.' Sterker nog: 'Uitgaande van de gedachte dat maar weinig mensen de persoonlijke rechtvaardiging beleven, betekent dit dat veel van de gelovigen (hun leven lang) worstelen met onzekerheid en de beleving van schuld.' Op dit punt had de auteur wel expliciet de variëteit in de prediking binnen de Gereformeerde Gemeenten kunnen benoemen. Opvallend is hierbij, dat de visie van dr. C. Steenblok slechts aan de orde komt in de historische inleiding inzake het kerkverband. Diens lezing over de algemene genade (1944) leidde 'tot grote spanningen tussen verschillende predikanten'. Dat die spanningen er tot op heden zijn komt niet uit de verf.

Van der Knijff vat genoemde noties adequaat samen in een van de stellingen: 'Het oriënteren op de eeuwigheid met betrekking tot de verkiezing, zoals dat in de preken binnen de Gereformeerde Gemeenten te vinden is, brengt op een heel eigen wijze 'de eeuwigheid in het hart'. Enerzijds kan dat leiden tot existentiële worstelingen als het gaat om de vraag of er persoonlijk in de verkiezing wordt gedeeld. Anderzijds kan deze oriëntatie brengen tot het stamelend uiten van een loflied op Gods welbehagen.'

Tot hier een indruk van dit lezenswaardige proefschrift. De uiteindelijke beoordeling van de preken binnen de Gereformeerde Gemeenten is aan de auteur, die overigens in verbondenheid kritisch is.

Huizen

J. van der Graaf

Wijsbegeerte

Alvin Plantinga, *Knowledge and Christian Belief* (Grand Rapids: Eerdmans, 2015)
129 p., \$ 26.00 (ISBN 9780802872043).

Deze uitgave is bedoeld als een 'user-friendly' versie van *Warranted Christian Belief* (2000). Die uitgave was destijds niet alleen een dikke pil van meer dan 500 bladzijden, maar vormde ook nog de afsluiting van een trilogie over epistemologische vraagstukken. Wie enigszins op de hoogte is van het oeuvre van Plantinga, weet dat godsdienstwijsgerige vraagstukken als het ware ontspringen aan strikt wijsgerige discussies. Zo werd *Warranted Christian Belief* voorafgegaan door *Warrant: The Current Debate* en *Warrant and Proper Function* (beide uit 1993). Dat protestantse theologen geïnteresseerd zijn geraakt in Plantinga's werk komt wellicht mede hierdoor dat in wijsgerige kringen (waar hij bekendstaat als een uitmuntend en gezagsvol analytisch filosoof) zijn visie op het gebied van de epistemologie wel wordt aangeduid als 'Reformed epistemology'. Deze term werd overigens door Plantinga zelf al in 1980 gebruikt.

De onderhavige uitgave veronderstelt wel de nodige kennis van het wijsgerig debat, maar gaat toch meer dan de vorige publicaties in op het eigensoortige karakter van het christelijk geloof. Opvallend vond ik bijvoorbeeld zijn uiteenzettingen over het (dis)functioneren van onze cognitieve vermogens in verband met de zonde. De vraag of geloof als *kennis* kan worden aangemerkt en of die kennis dan ook nog redelijk gerechtvaardigd kan worden, wordt door Plantinga niet primair in verband gebracht met de redelijke fundering van onze kennis (geloofskennis is immers 'properly basic'), maar met het op de juiste wijze functioneren van onze cognitieve vermogens. Op de achtergrond spelen oude discussies een rol, namelijk de gedachte dat

geloofskennis irrationeel zou zijn en niet op *waarheid* stoelt, maar 'misleidende kennis' is die afleidt van de reële maatschappelijke vragen (Marx) of een illusie najaagt (Freud). Plantinga beweert juist dat het geloof geen product is van 'cognitive malfunction' en dat het juist wel gaat om de waarheid van de *geloofsinhoud* die tot stand is gekomen door goed functionerende 'belief-producing processes'. Het lijkt erop dat in dit geschrift van Plantinga naast de logische analyse er ook sprake is van een soort fenomenologische descriptie.

Welnu, volgens Plantinga is een 'belief rational if it is produced by cognitive faculties that are functioning properly and successfully aimed at truth' (46). Maar stuurt de zonde dit procedé van kennisverwerking niet in de war? In dat verband worden interessante opmerkingen gemaakt over de aard van de zonde, maar is de conclusie wel dat de zonde toch primair een 'affectieve disfunctie' is (48-52). De zonde beschadigt de *sensus divinitatis*, maar heft die niet op. Niet alleen Calvijn en Jonathan Edwards worden aangevoerd als theologische bronnen, maar ook Thomas van Aquino. In de argumentatie merk je dat de cognitieve dimensie – en dus de propositionele waarheid – van het christelijk geloof een belangrijke factor blijft, maar dat opvallend genoeg de affectieve dimensie en het inwendig getuigenis van de Heilige Geest eveneens een constitutieve rol spelen.

Als voer voor theologen is dit laatste boek van Plantinga een geslaagde onderneming te noemen. We mogen er gevoeglijk van uitgaan dat hiermee het oeuvre van de bijna 87-jarige filosoof is voltooid. In de serie *Profiles* blikte Plantinga in 1985 vooruit en voorzag hij nog wel een publicatie over 'Calvinist epistemology'. Het werd een trilogie en met *Warranted Christian Belief* konden zelfs theologen uit de voeten. Echter, in de wereld van de vakfilosofen zal vooral zijn werk op het gebied van de ontologie en de

modale logica als baanbrekend worden beschouwd (*The Nature of Necessity*, 1974). Dat hij heilige huisjes omverstootte in het toen gangbare postkantiaanse seculiere klimaat werd mij duidelijk in 1979 toen ik bij hem studeerde. Tijdens een congres op Notre Dame University ontstond er een debat tussen Alvin Plantinga en de atheïst Kai Nielsen. Op een bepaald moment riep Nielsen ten einde raad uit: 'Where have you been the last two hundred years?' Waarop Plantinga, met een brede grijns om de mond, doodgemoedereerd antwoordde: 'I am not that old'.

Driebergen

F.G. Immink

Boekaankondigingen

Herman Bavinck, *Philosophy of Revelation, A New Annotated Edition: Adapted and Expanded from the 1908 Stone Lectures* (Peabody: Hendrickson, 2018) 251 p., \$ 24.95 (ISBN 9781683071365).

Het is een mooi initiatief van Cory Brock en Nathaniel Gray Sutanto, beiden onlangs gepromoveerd op de theologie van Bavinck, om dit rijpe werk van Herman Bavinck opnieuw uit te geven. De *Wijsbegeerte der Openbaring* bevat de Stonelezingen die Bavinck in Princeton gehouden heeft en die destijds in het Nederlands en in het Engels verschenen zijn. De door Bavinck geautoriseerde vertaling is licht aangepast; de oorspronkelijke citaten zijn beter gemarkeerd en de annotaties zijn waar nodig gecorrigeerd. In het voorwoord schrijft de promotor van beide studenten, James Eglinton, dat Bavinck in dit werk 'the necessity of *revelation* in making sense of life in this world' beargumenteert. Zonder openbaring tasten we als blinden in het rond. Daarom ontvouwt Bavinck in dit werk zijn gerijpte visie op wat we een christelijke wereldbeschouwing zouden kunnen noemen. Het is bemoedigend dat zijn theologie tot in Mississippi (Brock) en Jakarta (Sutanto) weerklank vindt.

H. van den Belt

Wim Berkelaar, J.F. Seijlhouwer en Bart Wallet (red.), *Tussen Amsterdam en Kampen: George Harinck en het Historisch Documentatiecentrum van de Vrije Universiteit, 1985-2017* [Donum Reeks, 18] (Amsterdam: Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden), 2018) 145 p., € 12,50 (ISBN 9789072319371).

Met dit vriendenboek zwaaien 37 collega's, promovendi en vrienden George Harinck uit als directeur van het HDC waar hij vanaf 1985 en sinds 2004 als directeur aan verbonden was. Martien Brinkman verbindt de berichtgeving over de bevestiging van de eerste vrouwelijke predikant in 1970 aan het recente besluit van de Gereformeerde Kerken vrijgemaakt om alle ambten voor vrouwen open te stellen. James Eglinton vertelt hoe George antwoordde op zijn vraag wie Amelia den Dekker was en hoe hij zo een onbekend liefdesverhaal op het spoor kwam dat licht werpt op de gevoelens van eenzaamheid van de jonge Herman Bavinck. Johan Snel vertelt over Abraham Kuypers gipsen dodenmasker afgenomen door de beeldhouwer Toon Dupuis, dat zich in het Archief-Kuyper bevindt. Alle bijdragen zijn geschreven aan de hand van archiefstukken en zo geeft dit *liber amicorum* ook een verrassend inkijkje in de veelzijdigheid van de archieven.

H. van den Belt

John Calvin, *A Little Book on the Christian Life* (Sanford: Reformation Trust, 2017) 132 p., \$ 8.00 (ISBN 9781567697445).

De vertalers en uitgevers van deze nieuwe Engelse editie van een kort gedeelte uit Calvijns *Institutie*, Burk Parsons en Aaron Denlinger, verantwoorden hun uitgave door uit te leggen dat Calvijn zelf de desbetreffende paragrafen (boek 3, hoofdstuk 6-10) al in 1550 afzonderlijk het licht deed zien. In het Nederlands verscheen het werkje in de negentiende eeuw onder de titel *Calvijns gulden boekskje*. De bestaande Engelse vertaling van Henry Van Andel (1909) was nogal vrij en is intussen gedateerd. Deze nieuwe vertaling leest heel soepel en zo kijken we de Geneefse reformator recht in het hart: 'In whatever trouble comes to us, we should always set our eyes on God's purpose to train us to think little of this present life and inspire us to think more about the future life' (89).

H. van den Belt

Paul van Geest (red.), *Didachè, de leer van de twaalf apostelen: Een christelijke gedragscode* (Kampen: Brevier, 2018) 80 p., € 12,99 (ISBN 9789492433237).

De inleiding van 42 pagina's overtreft qua omvang de 24 pagina's van de tekst van de *Onderwijzing*. De frisse vertaling van Vincent Hunink trekt de lezer in de context van de eerste christenen die ter voorbereiding op hun doop dit onderwijs ontvingen. Van Geest reflecteert op het joods-christelijke karakter van het vroege christendom en signaleert enkele opmerkelijke aspecten van de *Didachè*, bijvoorbeeld dat de christenslaven van andere christenen kennelijk nog niet zoveel werkelijke vrijheid genoten (26) en dat de teksten over de eucharistie niet verwijzen naar de dood en de opstanding van

Christus, maar 'gesitueerd moeten worden in een periode waarin de agapè-maaltijd en de eucharistie nog niet helemaal gescheiden zijn' (31). Over de vraag of de term 'gedragscode' deze tekst goed typeert, kan getwist worden, maar de openingszin kan iedereen die de leer van de apostelen liefheeft wel onderschrijven: 'Er zijn twee wegen: een van het leven en een van de dood' (51).

H. van den Belt

G.C. den Hertog, *De eerste ethiek van de Reformatie: Luthers Sermon von den guten Werken en de 'herontdekking' ervan in onze tijd* [Apeldoornse Studies 74] (Apeldoorn: Theologische Universiteit, 2019) 74 p., € 9,95 (ISBN 9789075847512).

Deze studie bevat de uitgewerkte rede die oud-redactielid Gerard den Hertog op 10 februari 2017 heeft gehouden ter gelegenheid van zijn afscheid als dienstdoend hoogleraar aan de TUA. Hij brengt het eerste van de vier Duitse geschriften die Luther in 1520 geschreven heeft, voor het voetlicht. Na een analyse van de 'preek' laat hij zien hoe Luthers erfenis verwerkt is door Paul Althaus, Dietrich Bonhoeffer en Hans Günter Ulrich. De laatste auteur is erin geslaagd Luthers benadering van de goede werken nieuw te doordenken. Het afscheidscollege bevat ook een opdracht voor wie nu Christus wil volgen: 'Er is [...] veel aan gelegen ons opnieuw de bijbelse waarheid en kracht van de omgang met de Tien Woorden, waarin spontane liefde en leven in goede werken aan de hand van Gods geboden als geleefde eenheid gestalte krijgen, eigen te maken in een echte "vreugde der wet"' (74). Luthers *Sermon* blijkt daarvoor nog altijd een inspirerende gids te zijn.

W.H.Th. Moehn

Sabine Hiebsch, *Luther voor Leken: Reformator in een veranderende wereld* (Amersfoort: Vuurbaak, 2018) 136 p., € 12,50 (ISBN 9789055605286).

De auteur, sinds 2018 bijzonder hoogleraar voor Luther en de geschiedenis van het (Nederlandse) lutheranisme aan de TUK, is erin geslaagd in een achttal hoofdstukken een helder beeld van Maarten Luther te schetsen voor leken. Achtereenvolgens komen aan de orde de jeugdjaren en studie, het leven als monnik, de centrale geschriften, Luthers netwerk, Luther als echtgenoot en vader, controversen, Luther en de Joden en ten slotte Luthers erfenis. In hoofdstuk 7 over Luther en de Joden, worden de lijnen doorgetrokken tot na de Tweede Wereldoorlog. Hiebsch probeert Luther zo goed mogelijk te lezen tegen de achtergrond van zijn tijd en komt dan tot de conclusie dat het naïef (zou) zijn te denken dat de Holocaust niet was gebeurd als Luthers uitlatingen tegen de Joden er niet waren geweest om te gebruiken. Maar het zou eveneens naïef zijn te denken dat Luthers antijudaïsme en vroegmoderne Jodenhaat geen rol speelden in de ontwikkeling van het moderne antisemitisme (104). De lezer die na lezing van dit boekje zich verder in Luther wil verdiepen, wordt op zijn of haar wenken bediend in de slotparagraaf: 'verder lezen over Luther' om vervolgens Luther zelf te gaan lezen.

W.H.Th. Moehn

Eberhard Jüngel, *Lutherse preken bij het Oude Testament*. Ingeleid en vertaald door Willem Maarten Dekker (Middelburg: Skandalon, 2017) 158 p., € 20,95 (ISBN 9789492183583).

De Waddinxveense pastor Dekker heeft twaalf preken van de vermaarde Duitse theoloog over het Oude Testament in het Nederlands vertaald en voorzien van een inzichtgevende inleiding. Het zijn boeiende preken die uitnodigen tot meditatie, maar daarnaast ook stimuleren om zelf eens over minder voor de hand liggende en 'moeilijke' tekstgedeelten te preken, zoals bijvoorbeeld over 2 Samuël 6 ('De koning danst') of Spreuken 8:1-4 ('De spelende wijsheid'). Waardevol is ook het toegevoegde essay van Jüngel: 'Wat heeft de preek met de tekst van doen?'

J. Hoek

M. Klaassen, *Verbonden. De betekenis van Gods verbond in de Bijbel en het persoonlijk leven* (Apeldoorn: De Banier, 2019) 192 p., € 14,95 (ISBN 9789087181116).

Collega Klaassen ontsluit in dit boek – gegroeid uit een serie preken die hij in Arnemuiden hield – een belangrijk thema voor een breed kerkelijk publiek. Zonder zich in de bekende theologische discussies te begeven over het aantal verbonden en hun onderlinge verhouding, trekt hij in tien hoofdstukken heldere lijnen door de Bijbel. Hij volgt daarbij de gereformeerde traditie door ook over verbonden te spreken waar de Bijbel zelf dat niet expliciet doet, zoals ten aanzien van Gods relatie met Adam en Gods binnentrinitarische verhoudingen (het eerste hoofdstuk is gewijd aan het verbond der verlossing). Verder komen het verbond met Noach, Abram, Israël en David aan de orde, en het 'nieuwe verbond' – dat laatste terecht

in drie hoofdstukken, gezien de gelaagdheid van het begrip. Het boek eindigt met vier hoofdstukken over de praktische en persoonlijke betekenis van het verbond. Op een toegankelijke manier vraagt Klaassen aandacht voor een onmisbare bijbelse notie die in onze (ook kerkelijke) belevingscultuur onder grote druk staat.

G. van den Brink

J. Kommers, *En zij volgen het lichtend spoor. Kleine geschiedenis van de christelijke zending*, Artios-reeks (Heerenveen: Royal Jongbloed, 2019) 226 p., € 13,50 (ISBN 9789088972225).

Dr. Kommers biedt een helder overzicht op hoofdlijnen van de geschiedenis van de christelijke zending. Treffende citaten en korte biografische schetsen verrijken het boek. De auteur kent een grote betrokkenheid en beweging bij de grote opdracht van Christus om alle volken het evangelie te verkondigen. Typerend is wat hij schrijft op pagina 211: 'Zending ziet de geestelijke en lichamelijke nood van de ander. Er is niets zó ellendig dan het zien van miljoenen mensen die leven en sterven zonder God. (...) Ik verlang naar die pioniersgeest die vrouwen en mannen in voorbije eeuwen hebben laten zien.'

J. Hoek

Bram Maljaars, *Het getuigenis van Jezus. De sleutel tot het verstaan van de profetieën* (Soest: Boekscout) 124 p., € 18,49 (ISBN 9789402248371).

Maljaars bestrijdt de thans door velen (ook door ondergetekende) gehuldigde opvatting dat de Messiaanse beloften in het Oude Testament zo kunnen worden geïnterpre-

teerd dat er naast een geestelijke ook een letterlijk-eschatologische vervulling voor Israël is, die via Israël tot bijzondere zegen voor alle volken zal zijn. Hij is zeer uitgesproken in zijn opvatting dat er geen beloften uit het Oude Testament nog uitstaan voor het concrete Joodse volk. Geloven dat er voor het fysieke volk Israël nog allerlei beloften liggen, acht hij zelfs 'een fatale misvatting'. Het kan de schrijver in elk geval niet worden ontzegd dat hij zijn tegenspraak oproepende stellingname duidelijk en zelfs hartstochtelijk verwoordt.

J. Hoek

Bernard Reitsma, *Geen God dan de Here: Met Jezus' ogen naar moslims kijken* (Utrecht: KokBoekencentrum, 2018) 158 p., € 10,99 (ISBN 9789023954699).

Bernard Reitsma, bijzonder hoogleraar aan de VU met het oog op de doordenking van kerkzijn in relatie tot de islam, die eerder een diepgravende theologische verhandeling over dit thema publiceerde (*Kwetsbare liefde: De kerk, de islam en de drie-enige God*) schreef een achttal gedegen bijbelstudies om 'gewone' gemeenteleden een handreiking te doen met het oog op een eerlijke, liefdevolle en getuigende omgang met moslims. Ze werden samengebracht in een mooi uitgevoerd boekje onder bovengenoemde sprekende titel. In deze bijbelstudies worden de overeenkomsten en de belangrijkste verschillen op een duidelijke manier onder de loep genomen en zorgvuldig besproken vanuit bijbels perspectief. Gespreksvragen helpen om het aangereikte te verwerken. Door alle studies heen loopt de rode draad van de liefde van Christus. Zeer aanbevolen als je samen als christenen wilt leren om in de ontmoeting met moslims een zegen te zijn.

Amsterdam

P.J. Visser

J. Westland, *Goed en zinvol leven. Levenswijsheid, deugd en geluk in bijbels perspectief*, Artios-reeks (Heerenveen: Royal Jongbloed, 2019) 176 p., € 13,50 (ISBN 9789088972195).

Wat kan ons helpen om goed en zinvol te leven? Ds. Westland geeft op bezonnen wijze leiding bij een zoektocht naar het antwoord op deze levensvraag. Eerst komt de levenswijsheid in het Oude Testament aan de orde, daarna enkele apocriefe boeken met aandacht voor invloeden van de Grieks-Romeinse cultuur. Dan het eigen geluid van het Nieuwe Testament en vervolgens de doorwerking van een en ander in de geschiedenis van het christelijk geloven en leven. Ook wordt verkend wat in de wereld van vandaag geldt voor wijsheid, deugd en geluk. Het boek wil een bijdrage leveren aan een blijmoedig christelijk leven tot eer van God. Deze opzet is naar mijn mening zeker geslaagd.

J. Hoek

M.A. van Willigen, *Niemand heeft ooit God gezien. De vroegchristelijke exegese van Johannes 1:18*, Apeldoornse studies 75 (Apeldoorn 2019: Theologische Universiteit) 64 p., € 9,95 (ISBN 9789075847529).

Deze uitgave in de bekende serie bevat de integrale tekst van de inaugurele rede die de auteur heeft uitgesproken bij het aanvaarden van zijn ambt als bijzonder hoogleraar Bijbeluitleg Vroege kerk op 20 juni 2019. Daarnaast is een preek van Augustinus over Johannes 1:15-18 opgenomen. Van Willigen laat ons proeven uit de bronnen van de vroege kerk. Met name Augustinus en Chrysostomus komen aan het woord over het Woord, en dat smaakt naar meer. Mooi dat de auteur in Apeldoorn deze bronnen verder mag ontsluiten!

J. Hoek